

PAPER DETAILS

TITLE: Müslümanlarda Rivâyet Literatürüne Dair Yeni Materyaller

AUTHORS: Hüseyin AKGÜN

PAGES: 81-119

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/19679>

MÜSLÜMANLARDA RİVÂYET LİTERATÜRÜNE DAİR YENİ MATERYALLER*

Ignaz Goldziher
Çev.: Hüseyin Akgün**

I.

İslam'da kanonik olarak kabul edilen hadis literatürünün temel eserleri bir süredir normal veya taş baskısı olarak ulaşılabilir durumdadır. Bunlar istisnasız Doğuluların da isabetli bir şekilde adlandırdığı üzere “musannef koleksiyonları” denilen hadis müdevvenatına ait eserlerdir.

Bugüne kadar Doğu'da da Müsned koleksiyonlarından hiçbir şey yayımlanmamıştı. Her ne kadar sınırlı sayıdaki el yazmalarından hareketle, literatür tarihi açısından Müsned türü eserlerin hadis koleksiyonları içerisindeki yerinin doğru anlaşılması hususunda yeterli materyale sahip olsak da, yine de söz konusu genel bilgileri, bu türde tamamlanmış bir eserin incelenmesiyle mükemmel hale getirmek daha hoş olacaktır.

Henüz VI. yüzyılda Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, birçok Müsned türü eserleri, kendi teoloji ve tarih derlemeleri için doğrudan kaynak olarak kullanabilmekteydi.¹ İzzeddin İbnü'l-Esîr (ö. 638) de *Üsdü'l-gâbe'* de hadis ilminin temel kaynakları dışında, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud et-

* Makalenin aslı: Ignaz Goldziher, “Neue Materialien zur Litteratur des Ueberlieferungswesens bei den Muhammedanern”, *ZDMG [Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft]*, c. 50, 1896, s. 465-506. Not: Ulaşabildiğimiz kadarıyla, Goldziher'in kullandığı kaynaklarının karşılığını, yakın tarihli baskılarını esas alarak, köşeli parantez içerisinde göstermeye çalıştık. Ayrıca bize ait, diğer bazı tashih, nüsha farklılığı, açıklama vb. hususları yine köşeli parantez içerisinde gösterdik. Hadis metinlerinin çevirilerinde ise, metnin orijinal halini bozmamak açısından Goldziher'in Almanca tercümelerini esas aldık. Son olarak şunu da belirtmeliyiz ki, bu çevirimizdeki amacımız Goldziher'in iddialarını açık ve doğru bir şekilde ortaya koymaya çalışmaktır. Zira yapılacak tenkit çalışmalarının da sağlıklı olması açısından bu önem arz etmektedir.]

** Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, huseyinakgun@hotmail.com.

¹ Bu konuda bkz. C. Brockelmann'ın, İbnü'l-Cevzî'nin *Kitâbü'l-vefâ* adlı eseriyle ilgili yazısı (s. 9 vd.).

Tayâlisî, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî ve Muâfâ b. Imrân'ın *Müsned*lerini kaynak olarak kullandığı eserler arasında saymıştır.² Daha sonraki zamanlarda bu eserlerin doğrudan kullanımları gittikçe azalmaktadır. [465] Bunlardan istifadeler daha çok alıntılardan, daha nadir olarak doğrudan kullanma şeklinde olmuştur. Doğu'da da eski Müsned türü eserlerin eksiksiz olan yazmaları, çok az sayıda tedavülde kalmıştır.

Bunlar arasında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i en güçlü konumda yer almıştır. Bu kişinin, İslam dünyasının dindar kesimindeki hatırasının sahip olduğu büyük itibarı, ismiyle özdeşleşen dindarlığı, uzun süre dinî akılcılığın en inatçı rakiplerinin anahtar ismi ve aynı şekilde Sünnîliğin sembolü kabul edilmiş olması, hadis koleksiyonunun, aynı türdeki diğer birçok kitapların başına gelen, tamamen yok olma âkibetine mâni olmuştur. "Kütüb-i sitte"nin kapsamı bazı ikincil kanonik koleksiyonların ilave edilmesiyle on sayısına çıkarılınca, *Müsned-i Ahmed*'e de bu üstünlük payesi takdir edilmiştir.³ Kitap, literatürde de uzun bir süre, türevsel eser ve derlemelere kaynaklık teşkil etmekle kalmamış, aynı zamanda IX. yüzyılda Süyûtî'nin alıntı yaptığı standart kitaplar arasında yer almıştır. Bu dinlenme bilmeyen derlemeci, *Müsned*'i gramatik açıklamaların konusu da yapmıştır (عقود الزبرجد إلى مسند أحمد).⁴

Bununla birlikte bu literatürde, o zamandan beri bu eserin doğrudan kullanımı son yüzyıllarda neredeyse tamamen kullanım dışı olan kitaplar arasına girmiştir. Geniş kapsamı nedeniyle,⁵ eksiksiz (tam) yazmaları son derece nadirdir ve bu nedenle eser gittikçe ulaşılamaz olmuştur. Görünen o ki, eserin ilk yüzyıllarda da sadece az sayıda tam nüshaları mevcut idi. Bu yokluğun sebebi, böylesi hadis eserlerinin, güvenilir muttasıl bir senetle, sağlam bir rivâyetle kendisine mal etmiş bir şeyhin ağzından alınmış olması şartına karşın, bu eserin tamamının doğrudan bir şeyhten alınamayacak kadar geniş olmasıdır. Daha IV. yüzyılda bile birinin *Müsned*'in tamamını öğrendiğini söylemesi şaşkınlık uyandırmıştır. Bu konuda, *Müsned*'i Bağdat'ta birçok şeyhten dinlediğini

² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, I, 9-11. [Beyrut, 1989, I, 16-18]

³ Goldziher, *Muhammedanische Studien*, Halle 1890, II, 266. Bundan sonra bu esere çokça atıfta bulunacağımdan, bu eser için "St." kısaltmasını kullanacağım.

⁴ Hacı Halife, [*Keşfu'z-zunûn*], V, 535; Kahire Kraliyet Kütüphanesinde yazma halinde, Hadis kısmı, no: 92.

⁵ VIII. yüzyılda Şafîî ilahiyatçı Sirâcuddîn Ömer İbnü'l-Mulakkin (ö. 805) *Müsned*'e bir muhtasar yazmıştır. Hacı Halife, [*Keşfu'z-zunûn*], V, 534.

söyleyen Hafız Ebû Mûsâ Muhammed el-Medîni'nin (ö. 581) sözleri en iyi şekilde bizi bilgilendirmektedir: [466]⁶

ولعمري أن من كان قبلنا من الحفاظ يتبجحون بجزء واحد يقع لهم من حديث هذا الإمام الكبير على ما أخبرني الإمام الحافظ أستاذي أبو القاسم إسماعيل ابن محمد رحمه الله في إجازته لي قال: أخبرنا أبو بكر بن مردويه قال: كتب ألي أبو حازم العبدوي يذكر أنه سمع الحاكم أبا عبد الله عند منصرفه من بخارى يقول كنت عند أبي محمد المزني فقدم عليه إنسان علوي من بغداد وكان أقام ببغداد على كتابة الحديث فسأله أبو محمد المزني وذلك في سنة ست وخمسين وثلاثمائة عن فائدته ببغداد وعن باقي إسناد العراق فذكر في جملة ما ذكر سمعت مسند أحمد بن حنبل رحمه الله تعالى من أبي بكر بن مالك في مائة جزء وخمسين جزءاً فعجب أبو محمد المزني من ذلك.

Bununla *Müsned*'in yazma nüshalarının her birinin kural olarak, sadece tek tek eserin müstakil bölümlerini teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Bizim Avrupa'daki kütüphanelerimizden sadece Gotha'da⁷ ve Berlin'de⁸ münferit bazı parçaları el yazması olarak yer almaktadır. Benzer şekilde Houtsma'nın 1889 yılında Leiden'deki E. J. Brill kitabevi tarafından yayınlanan *Catalogue d'une collection de Manuscrits arabes et, turcs* adlı kitabında, 702 numarayla kayıtlı, şu an nerede bulunduklarını bilmediğim, *Müsned-i Ahmed*'in dört defterinden bahsedilmektedir. Benzer şekilde katalogları yayınlanmış olan Doğu kütüphanelerinde eserin eksiksiz, tam bir nüshasından bahsedilmemekte, sadece bunun parçalarına işaret edilmektedir. Bunları özellikle ekseriya, hadis ilminde (*Müsned* koleksiyonlarında da) en zengin kütüphane olan Kahire Kraliyet Kütüphanesi'nde bulmaktayız.⁹ Ayrıca Ayasofya Kütüphanesi'nin kataloğunda (İstanbul 1304), dört cilt kaydedilmiştir (s. 55, no: 890-893). Yine -Sayın Pertsch'in dikkat çektiği üzere- ilk iki [467] bölümü 398-399 numaralarıyla kayıtlanmış olarak İstanbul Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi'nde, yedi bölümü ise yakın zamanda kurulan Şam Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰ Kahire Kraliyet Kütüphanesi Kataloğu hariç, söz konusu edilen Doğu kütüphanelerinin yazma eserler katalogları dikkatsizce hazırlanmış karışık eserler olmaları dolayısıyla, bu kaydedilen defterlerin veya bölümlerin *Müsned*'in hangi

⁶ Berlin Kraliyet Kütüphanesi, Petermann 663, folyo 222b (Ahlwardt, *Katalog*, II, 99, No: 1258) [*Hasâisu Müsnedi'l-imâm Ahmed*, Riyad, 1990, s. 11]

⁷ Pertsch, I, 455-456 [Wilhelm Pertsch, *Die orientalischen Handschriften der Herzöglichen Bibliothek zu Gotha*, I-III, Gotha, 1859-1893].

⁸ Ahlwardt, II, 97 vd. [Hermann Ahlwardt, *Die Handschriften-Verzeichnisse der königliche Bibliotheken zu Berlin. Verzeichniss der arabischen Handschriften*, I-X, Berlin, 1887-99).]

⁹ Hadis kısmı, no: 135, 448-449, 847, *Katalog* I,¹ 304,² 419.

¹⁰ Sonuncusunun kataloğu için bkz. Şam, 1299, s. 52, no: 253-259.

kısmı olduklarını belirlemek mümkün değildir. Şu kadarı kesin ki, bunlardan hiçbirisi eserin tam bir nüshasını meydana getirmemektedirler. Kahire Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunan, her biri iki cilt olan iki el yazması, ayrı ayrı, başlangıçtan *Müsnedü'l-Ensâr*'a kadar ulaşmalarıyla, eseri büyük oranda (5%) kapsamaktadırlar. Buna karşın Kahire'nin başka bir kütüphanesinde eserin tam bir nüshası elde edilmiş görünmektedir. Bu nüsha, bu yılın Ocak ayında Matbâa Meymeniyye'de quarto formatında altı cilt halinde yayınlanan edisyon¹¹ için temel nüsha görevi görmüştür. Bu edisyonda -en azından yayımcı bu baskının dipnotunda bunu bildirmektedir- başka nüshalara da başvurulmuş olmakla birlikte, temel olarak es-Sâdet el-Vefâiyye'nin kütüphanesinde bulunan nüsha esas alınmıştır.¹² Sâdet Vefâiyye isminden, Mısır Müslüman hiyerarşisinde yüksek bir aile anlaşılmaktadır ki, bunların başı Şeyh es-Sâdât unvanını taşımaktadır. Köklerini Hasan b. Ali'ye kadar geri götüren bu şeyhin ataları arasında meşhur evliyalardan, mistik bir şair olarak meşhur olan Seyyidî Muhammed [468] Vefâ'nın¹³ (VIII. yüzyılda yaşamıştır) nesli ve yakınları bulunmaktadır. [Bu kişiye] Vefâ adı, Nil nehrinin taşma döneminde, istenilen yüksekliğe erişmediği, dolayısıyla bununla Mısır sakinlerinin korkuya ve dehşete kapıldığı bir sırada, onun yüzü suyu hürmetine nehrin birden 17 ayak yükselmesinden dolayı verilmiştir. Vefâ'nın Seyyid ailesinin evliya ve âlimlerinin kabirleri, Mukattam'ın kenarında, İmam Şâfiî ve Sîdî Ukbe mescidlerinin doğusunda, yine onun adıyla anılan Vefâiyye Câmii'nde (جامع السادات الوفاية) bulunmaktadır. O, Sâdât Vefâiyye'nin evliyalarının kabirlerinin de yer aldığı, daha önce burada bulunan mütevazî bir zâviyenin yerine, I. Sultan Abdülhamid tarafından hicrî 1191 yılında, büyük masraflarla inşa edilmiş¹⁴ ve buraya bol miktarda vakıf tahsis edilmiştir. Burası

¹¹ مسند امام المحدثين والقوة في الزهد والورع لائمة الدين امام السنة وعلم الأمة الامام أبي عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل
الشيبياني المروزي رحمه واثابه رضاه 6 cilt, 466+548+503+445+456+467 sayfa. – Kenarında:
Alâuddîn b. Husâmeddîn el-Müttekî el-Hindî'nin سنن الاقوال والافعال adlı eseri. Celâleddîn Süyûtî'nin *Cemü'l-cevâmi'*sinin yeni bir forma sokulmuş halidir.
[Mısır: el-Matbaa el-Meymeniyye 1313] [Kitabı pdf formatında görmek için bkz.
<http://www.waqfeya.com/book.php?bid=2696>]

¹² وقد أحضرت نسخاً لتصحيحهما فكان من أهم ما قوبل عليه المسند نسخة محضرة من خزانة السادة الوفاية بمصر المحروسة
المعززة. Karşılaştırılmış yazmalar hakkında bilgi verilmemektedir.

¹³ Şa'rânî, *Levâkihu'l-envâr*, (Kahire, Sarafiyye, 1299), II, 28-30.

¹⁴ Bu cami hakkında ayrıntılı açıklama, yapımının hikâyesi ve orada gömülü olan Sâdât hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Paşa Mübarek, *Hitâtu cedîde*, V, 138-146. Krş. Gotha Arapça yazmaları, yazma no: 1754.

günümüze kadar, evliyaları ve etrafını saran kabirlerini yüceltmek, dindarların haftalık toplantıları ve her yıl Şaban ayında okunan mevlid için kullanılan bir alan niteliğinde olmuştur. Buranın yöneticisi şu anki Şeyh es-Sâdât olan ve nesiller boyunca saygı duyulan unvanın sahibi Abdülhâlik es-Sâdât, eski zamanlarda Nil şehrinin soylu misafirlerini ağırlamak için kullanılan (Darbu'l-gamâmîz'in yakınlarındaki) muhteşem eviyle, artık Kahire'nin Müslüman toplumunda konumuyla mütenasip bir itibar görmemektedir. O, zengin bir kişisel kütüphaneye sahiptir. Ancak *Müsned* yazmasının bu kütüphanede mi, yoksa Vefâiyye Câmii'nde mi olduğu açık değildir.

II.

Müsned'in planı, içerik ve hadisleri art arda getirme niyetiyle belirlenmemekte, bilakis sözlerin dayandığı ilk râvi isimleri ile belirlenmektedir. O halde, musanneflerde olduğu gibi içerik bakımından birbiriyle ilintili hadisler değil, bir ve aynı sahâbîden gelenler bir araya gelmektedir.¹⁵ Malzemenin düzenlemesinin kendisiyle değiştiği bu iki çeşit redaksiyondan *Müsned* türü daha erken gelişmiştir. Ancak dikkate değer bir tarih[î veri], hadisleri musannef olarak tertipleme gayretinin daha Buhârî'den önce ortaya çıktığını göstermektedir. Zira bu araştırmanın konusu olan eserde, Ahmed b. Hanbel'in hocası olan Vekî b. el-Cerrâh'ın (ö. 169) *Musannef*'ine [469] ait bir bilgiye rastlamaktayız: حدثنا به وكيع في المصنف.¹⁶

Bizim *Müsned*'de, müellifinin biyografisini yazanlara göre,¹⁷ isimleri kendisine değişik isnâd yollarıyla (tariklerle) malum olan ve alınmaya değer hadislerin kendilerinden rivâyet edildiği yaklaşık 700 sahâbî bulunmaktadır. *Müsned*'in tamamında otuz bin hadisin (ben biyografi haberlerinde zikredilen sayıların en küçüğünü veriyorum) bir araya getirildiği söylenmektedir.¹⁸ Bu veriyi mazoretik yöntemle¹⁹

¹⁵ Krş. St., II, 226 vd.

¹⁶ *Müsned*, I, 308. [Ahmed, *Müsned*, Beyrut 2001, thk. Şuayb Arnaût v.dğr., V, 22 (2807)].

¹⁷ Buradaki istatistiki verileri, kitabın bu baskısında ekli olan, İbnü's-Sübkî'nin büyük *Tabakât*'ında yer alan Ahmed b. Hanbel'in biyografisinden ve yukarıda adı geçen *Müsned*'in faziletleri ile ilgili Muhammed b. Ömer el-Medîni'nin çalışmasından aldık.

¹⁸ Ebû'l-Mehâsin, II, 136 [*en-Nücumü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-II, Leiden, 1851] ve Hacı Halife, V, 534, no: 12002 aynı sayıyı vermektedirler.

¹⁹ [Tanah için kullanılan bu numaralandırma için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Masoretic_Text]

kontrol etmek veya düzeltmeye çalışmak oldukça yersiz bir çaba olurdu. Kaba bir ortalamanın kullanılması (2885 sayfanın her birinde ortalama olarak 8-10 hadis yer alsın) söz konusu sayının gerçek sayıyı geçmekten çok gerisinde kalacağını göstermektedir.

Ahmed b. Hanbel, kişisel bakış açılarından kaynaklı düzenlemesiyle, her bir kategoriye kendi içerisinde uniform olarak ele almıştır. O, İslam'da câri olan anlayışa bağlı olarak, mesela "Peygamber'in ailesine mensup olanlar", "Ensâr" gibi ortak topluluk isimlerini esas almak suretiyle, sahâbîlerin hadislerinden özel kitaplar oluşturmaktadır. Hatta özel bir kitabı, "kadınlara" dayandırılan hadisler teşkil etmektedir. Uniform ele almanın başka bir bakış açısını ise, hadislerin yayılmasının bölgesel karakterli oluşu sunmaktadır.²⁰ Ahmed b. Hanbel geniş ilim yolculuklarında,²¹ sadece belirli hadisleri Hicazlı, diğerlerini Suriyeli, yine diğer bazılarını ise Kûfe veya Basralı vs. hadis otoritelerinden işitebiliyordu. Bunlar özellikle İslam'ın bu özel bölgelerinde korunmuştu. Bu lokal hadisleri Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde her birini ayrı bir özel kitâpta toplamıştır. Artık aynı sahâbînin hadislerinin, kendisine tahsis edilen bölüm dışında, *Müsned*'in başka kitâblarında da dağınık bir vaziyette bulundukları kolayca anlaşılmaktadır. Öyle ki, bu koleksiyonda aranan bir hadisin bulunmasını zorlaştırmakta olan içeriği hiç hesaba katmamanın bir sonucu olarak, bu derlemelerde herhangi bir detayı aramak zorunda olan birine, kişisel yol gösterici prensipler de bir tutamak sunmamaktadır.²² Bu kötü durum, [470] Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Makdîsî adlı Kudüslü Hanbelî bir âlimi, *Müsned* hadislerini, sahâbî isimlerini alfabetik olarak esas almak suretiyle düzenlemek üzere harekete geçirmiştir:²³ ترتيب مسند أحمد بن حنبل على حروف المعجم

²⁰ St., II, 175 (dipnot).

²¹ Onun geniş kapsamlı seyahatleri hususunda bkz. Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât*, s. 142 (alttan 3. satır) [Beyrut, ty., I, 110].

²² Aynı şey, muhakkikin *Müsned*'in kenarında basılan eser [*Kenzü'l-ummâl*'ın müntehabı] üzerindeki çalışması hakkında söylediklerinde de geçerlidir (*Müsned*, I, 3):

من أراد أن يحيط ويطلع على جميع أحاديث البيع مثلا أو أحاديث الصلاة أو الزكاة أو غيرها لم يمكنه ذلك إلا إذا قلب جميع الكتاب ورقة ورقة

Bununla birlikte burada, *Müsned*'e göre daha az kapsamlı bir eser söz konusudur.

²³ Kahire yazmaları, hadis bölümü, no: 29, Katalog I², 284.

Müsned'in tertibini, rivâyet edildiği şekliyle gösterebilmek için, mevcut baskıyı esas alarak, ana kategoriler hakkında genel bir bakış sunmak istiyorum:

Müsned, I, 2-195 sayfalarında, birbirini takip etmek üzere, halk arasında aşere-i mübeşşere diye bilinen²⁴ on önemli sahâbenin (açıkça böyle bir başlık altında olmaksızın) rivâyet ettiği hadisler bir araya getirilmiştir. Bunların en başında ilk dört halife vardır. Daha sonra, 195-199 sayfalarında ortak noktaları olmayan dört sahâbî yer almaktadır. I, 199-206'da مسند أهل البيت. Buradan itibaren ise, Abbas b. Abdülmuttalip'ten başlamak kaydıyla, II. cildin tamamı ve III. cildin 400. sayfasına kadar, belli kategorilerde yer almaksızın meşhur sahâbîlerin rivâyetleri bulunmaktadır. Bunlar arasında kayda değer genişlikte ayrı ayrı bölümler vardır. Mesela Abdullah b. Ömer (II, 2-158), Abdullah b. Amr b. el-Âs (II, 158-226), Ebû Hureyre (II, 228-541), Ebû Saîd el-Hudrî (III, 2-98), Enes b. Mâlik (III, 98-292), Câbir b. Abdullah (III, 292-400); مسند المكِّيَّين (III, 400-503); مسند المدنيَّين (IV, 2-88); مسند الشاميين (IV, 88-239); مسند الكوفيين (239-419); مسند البصريَّين (III, 419-V, 113); مسند الأنصار (V, 113-VI, 29); مسند النساء ((VI, 29-467) araya من مسند القبائل adlı bir bölüm girmiştir (VI, 383-403))²⁵ adlı bölümün en başında [Hz.] Aişe (VI, 29-282), daha sonrasında kendilerinden hadis rivâyet edilen diğer Peygamber eşleri ve kadınlar yer almaktadır.

Ahmed b. Hanbel bütün bu bölüm ve kitâblarda, söz konusu hadis metnini aldığı râvilerin [471] isimlerini veremedikleri (مبهم) erkek ve kadın ashâbın rivâyetlerini de sıralamıştır. Böylece bu isnâdlarda mesela şu gibi ifadelerle rastlanmaktadır: عن فلان (IV, 136, 168), رجل (III, 413-414, 424, 441), رجل من أصحاب بدر (III, 474), رجل من جهينة (III, 471), رجل من قومه (IV, 63), مولى لرسول الله (IV, 36), بعض أصحاب النبي (IV, 65; V, 295), رجل لم يسم (IV, 237), عريف من عرفاء قريش (III, 500), خادم النبي (IV, 37), عن ثلاثين من أصحاب النبي (III, 416) vs. veya anonim olarak kadınlardan rivâyeti ifade etmek üzere, عجوز (IV, 55), امرأة (IV, 68, 70), bu türden birçok anonim hadis için bkz. V, 409-412. Bazen de bu anonimlik, isnâd zincirinin sondan bir önceki râvisinde de görülmektedir. Mesela رجل عن رجل veya رجل عن عمها رضىهما (IV, 61, 62). Burada tardiyenin anonimlerde

²⁴ Bkz. [Goldziher, "Die literarische Thätigkeit des Tabarî nach Ibn Asâkir"], *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. IX (1895), s. 364 (dn. 13).

²⁵ [Ahlwardt], Berlin Kataloğu, II, 98^b.

bile eksik olmadığı görülmektedir. Zira ne de olsa söz konusu olan Peygamber'den rivâyette bulunan bir "sahâbî"ydi.

Yukarıdaki içerikten anlaşılacağı üzere, sadece Ahmed b. Hanbel'in kolektif adı *Müsned* değildir, aynı zamanda her bir özel grup veya bir sahâbîye dayandırılan rivâyetlerin toplamına ve bu kitapta yer alan her bir hadise de *Müsned* denilmektedir. Suriyelilerin rivâyetlerini kapsayan kitâba "Suriyelilerin Müsned'i", benzer şekilde "Ebû Hureyre'nin Müsned'i" veya "Abdullah b. Ömer'in Müsned'i" denilmektedir. Bu durumda, Berlin Kataloğu 1259 ve 1260 numaralı kayıtlardaki eserler büyük *Müsned*'in birer parçasını teşkil etmektedirler.

Güvenilir bir rivâyete göre²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*'ini uzun yıllar boyunca kendi çocuklarının da arasında bulunduğu halkalarda sunmuştur. Nitekim ölümünden sonra özellikle oğullarından birisi, eserin redaksiyonu ve yayılması için uğraşmıştır.

İbn Asâkir'in büyük tarih derlemesi gibi Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i de ilk olarak, müellifin oğlunun, eseri doğrudan babasından alması sonrası redaksiyonuyla meşhur olmuştur. [472] *Müsned*'in bütün kopyalarındaki son satırda dayandıkları doğrudan râvi, İmam'ın zahit oğlu²⁷ Abdullah, yani biraz sonra değineceğimiz kendi açıklamalarında bizzat kendisi hakkında sık sık kullandığı Ebû Abdurrahman b. Ahmed b. Hanbel'dir (ö. 290, 77 yaşında).²⁸ Bu redaksiyon iki ara râvi aracılığıyla Hibetullah b. el-Hüseyin eş-Şeybânî'ye (yaklaşık 500'lü yıllarda yaşamıştır) nakledilmiştir. Bunların okunduğu derslerden, Gotha ve Berlin'de bulunan parçaların da dayandığı *Müsned*'in metinleri yayılmıştır. Bunlar tedavüldeki *Müsned* rivâyetinin arketipini [ilk örneğini] temsil etmektedirler. Arapça eserlerde alışıldık olduğu üzere, bu isnâd elimizdeki baskının ilk bölümünün başında sevk edilmiş, *Müsnedü Aişe*'nin girişinde (VI, 29) son derece parçalanmış olarak verilirken, [Hz.] Fâtıma'nın hadislerinin başında tekrar edilmiştir (VI, 282). *Müsnedü's-Şâmiyyîn*'in başlangıcında (IV, 88), *Müsned*'in senedi,

²⁶ Muhammed el-Medîni, *Hasâisu Müsnedi'l-imâm Ahmed*, (I, folyo kopyası 223^b) [Riyad 1990, s. 18] ... سمعت أبا بكر أحمد ابن سلمان يقول سمعت أبا بكر يعقوب بن يوسف المطوعي يقول جلست إلى أبي عبد الله أحمد بن حنبل ثلاث عشرة سنة وهو يقرأ المسند على أولاده ما كتبت منه حرفاً واحداً وإنما كنت أكتب أدابه وأخلاقه وأتخفظها.

²⁷ ez-Zâhid lakabıyla, Hacı Halife, III, 543 no: 2769'da anılmaktadır. Ahmed b. Hanbel çocuklarına -en azından sûfiler böyle haber vermektedirler- bu kişilerle ilişki kurduğunu. (Levâkihu'l-envâr, I, 6 (6. satır)).

²⁸ *Müsned*, II, 158'de tam olarak حدثنا أبو عبد الرحمن عبد الله بن أحمد بن محمد قال حدثني أبي الخ.

İbnü'l-Hüseyn'in râvisi İbnü'l-Müzezzib'te, bilinegelen senedlerle kesişmektedir:

حدثنا الشيخ الإمام العالم الثقة أبو بكر عبد الله بن محمد بن أحمد بن البعور البزاز والشيخ الصالح الثقة أبو طالب المبارك بن محمد بن علي بن حضير الصيرفي قال أنا أبو طالب عبد القادر بن محمد بن يوسف قرئ عليهم جميعا وأنا أسمع قال أنا عمي أبو طاهر عبد الرحمن بن أحمد بن عبد القادر بن محمد بن يوسف قال أنا أبو علي (بن) المذهب قال أنا أبو بكر أحمد بن جعفر بن حمدان بن مالك القطيعي قال حدثنا أبو عبد الرحمن عبد الله بن أحمد بن محمد بن حنبل قال حدثني أبي الخ.

Baskının kendisine dayandığı yazma belgeleri doğrudan incelemeden, başlangıç isnâdlarındaki çelişkilerden hareketle, baskının değişik bölümlerinde, çeşitli arketiplerle karşı karşıya olduğumuz varsayımında bulunabileceğimiz şekilde bir çıkarımda bulunmayı uygun görmüyorum. Ne yazık ki yayıncının sahip olduğu malzeme hakkında çok yetersiz bir bilgiye sahibiz. [473]

III.

Müsned eseri, hadis rivâyetinin konusunu teşkil edebilecek, ibadetle ilgili yasalar ve kurallar, hukukî normlar, ahlâkî sözler, efsaneler ve hikâyeler gibi konularda her türlü malzemeye şâmil olmuştur. Bunlar arasında tarihî rivâyetler olan megâzî de geniş bir yer işgal etmektedir. Hatta bazen, hiçbir şekilde hadisin alışıldık çerçevesi içerisinde yer almayan, mesela muttasıl bir isnâdla çağdaşı birinden rivâyet edilen, Kaderîyye sapkınlığının kelâmî bakış açısını resmen temsil edenlerin²⁹ ilklerinden kabul edilen Gaylân'ın, Hişâm b. Abdülmelik tarafından idam edildiği ve onu Şam şehrinin kapılarından birinde asılı gördüğüyle ilgili rivâyet gibi rivâyetler bulabilmekteyiz (... عن أبي عون قال أنا رأيت غيلان)³⁰. (يعني القدري مصلوبا على باب دمشق)

İslam tarihinin en eski olaylarıyla ilgili, kısmen çok genişlemiş, birçok sayfaya uzanan haberlerde, genellikle müşterek (orta) râvi olarak Zührî'yle karşılaşmaktayız. Aynı zamanda bu eski hikâyelerin râvisinin, kendi versiyonunu tespit etmek için eklektik bir metot uygulama alışkanlığı vardı. Bunu yaparken, her zaman aynı hocasının haberini yeniden oluşturmamış, bilakis kendi kişisel tercihine göre birçok haberden, bir tane haber oluşturduğunu da görmekteyiz. Nitekim mesela o, [Hz.] Aişe'nin rahatsız edici hikâyesini (حديث الإفك), dört otoriteden eklektik olarak formüle etmiştir. وكلهم حدثني بطائفة من حديثها وبعضهم كان أوعى

²⁹ Steiner, *Die Mu'taziliten*, s. 49 [Heinrich Steiner, *Die Mu'taziliten oder Die Freidenker im Islâm*, Leipzig, 1865].

³⁰ *Müsned*, II, 109 [X, 120].

gayretli bir şekilde yazdıklarıyla ilgili bir örnek sunacağız. Sahâbî Câbir b. Abdullah'tan rivâyette bulunan Süleyman b. Kays'ın bir kitabı vardı (كان في كتاب سليمان بن قيس الخ).³⁹ Sahâbî Abdurrahmân b. Avf'ın oğlu Ebû Seleme kendisinden bulunduğu bir rivâyette şu giriş ifadesini kullanabilmiştir: أُمِلْتُ (فاطمة بنت قيس) عليّ حديثها وكتبته بيدي.⁴⁰ Aynı dönemde Beşîr b. Nahîk'in hadisinin yazılı olduğu notlardan alıntılar yapılmaktadır.⁴¹

Daha, çok eski zamanlardan itibaren insanlar hadis birikimlerini [475] *Sahîfe*'lerde toplamışlardır. Böylesi kendilerinde noktalama (diyakritik) işaretlerinin kısmen bulunmadığı veya kusurlu yerleştirildiği yazılı kayıtlardan, eski, şekle bağlı hadis varyantları açığa kavuşmaktadır. Mesela, يجِبْ، تجِبْ - يَحْتِ، تحتْ gibi.⁴² Böylesi yazı malzemeleri hakkında, gerçek ve uydurma, çeşitli haberler literatürün en ücra köşelerine dağılmış bir vaziyette bize kadar gelmiştir. Şimdi biz *Müsned*'den⁴³ isnâdı Ebû Sebra'ya⁴⁴ dayanan müteakip hikâyeyi buraya ekleyebiliriz. Ubeydullah b. Ziyâd,⁴⁵ İslâm kıyamet inancı bilgisinde (eskatoloji) büyük bir önem arz eden, havuz (الحوض) hakkında bilgi topluyordu. Ancak kendisine bu konu hakkında verilen bilgileri inandırıcı bulmamıştı. O, Ebû Berze, Berâ b. Âzib, Âiz b. Ömer [Amr] ve diğer bir adama bu konuyu sormuştu. Onlardan bu konuda işittiği hiçbir şeye inanmak istememişti. Bunun üzerine Ebû Sebra ona, "Bu konuda sana, kendisiyle mutmain olabileceğin bir hadis rivâyet edeceğim. Bir seferinde baban beni paralarla Muâviye'ye göndermişti. Yolda Abdullah b. Amr ile karşılaştım ve bana Hz. Peygamber'den işittiği bazı sözleri nakletti. O bana yazdırıyor, ben de bunları hiçbir kelime ilave etmek ve eksiltmeksizin kendi elimle yazıyordum (وأملی عليّ فكتبته بيدي فلم أزد حرفاً ولم أنقص حرفاً). Bunların arasında şu [hadis] vardı: Gerçekten Allah kirliliği sevmez (veya şu şekilde: kötü şeyler konuşan ve kötü amel yapanlara

³⁹ *Müsned*, III, 332 [XXII, 421].

⁴⁰ *Müsned*, VI, 414 [XLV, 319].

⁴¹ *Müsned*, II, 306 [XIII, 421].

⁴² Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, s. 717; Amr b. Âs'ın bir hikâyesinde krş. ZDMG, cilt: 50 (1896), s. 151.

⁴³ *Müsned*, II, 162 [XI, 63-64].

⁴⁴ Krş. *St.*, II, 10 (dn. 6).

⁴⁵ Taberî'ye göre de o, [Hz.] Peygamber'in sözlerine ilgi göstermiştir (Taberî, *Târih*, II, 249, (3. satır)).

öfkelenir (الفاحش والمتفحش)⁴⁶ dedi ve daha sonra şunları söyledi: Kötülük, karşılıklı alçaklık, akrabalık bağlarını koparma, hakların zayi olması yaygınlaşmadıkça kıyamet kopmaz. Öyle ki, hain güvenilir kabul edilir ve kendisine güvenilen haince hareket eder.” Sonrasında şöyle demiştir: “Sizinle karşılaşma yerimiz, genişliği ve uzunluğu bir olan, aralarında bir aylık mesafede bulunan Eyle ve Mekke arası⁴⁷ kadar olan havzım değil midir? Orada yıldızlar gibi ibrikler vardır ve içeceği gümüşten bile daha parlaktır. Kim ondan içerse, ebedî olarak bir daha susamayacaktır.” Bunun üzerine Ubeydullah, “Havz üzerine bundan daha sağlam bir hadis işitmedim” diyerek bunu tasdik etti [476] ve *es-Sahîfe*’yi alarak kendisinde sakladı.⁴⁸ وأخذ الصحيفة فحبسها عنده⁴⁸

Eski zamanlarda değerli dokümanlar olarak görülen böylesi Sahîfeler, hadis rivâyetinin bir nevi spor gibi işleyişi ile o kadar çok ve değersiz bir meta haline gelmiştir ki, atık kâğıt olarak çarşıdan satın alınabilmişlerdir.⁴⁹

Müslüman biyograflar ve menakıb yazarları Ahmed b. Hanbel’i, *Müsned*’inde bulunan hadisleri seçerken büyük bir dikkatle davrandığı ve isnâdları en titiz bir şekilde test ettiği (biyografların alışlageldik abartılı (hiperbolik)⁵⁰ masallarında iddia edildiğine göre, eserini en az 700-750.000⁵¹ hadis rivâyetinden seçerek oluşturmuştur) şeklinde övsel

⁴⁶ Çoğu zaman birlikte kullanılmıştır. Buhârî, Edeb, 38’de Peygamber’den rivâyet edilmiştir: لم يكن فاحشاً ولا متفحشاً.

⁴⁷ Uzun mesafelerin bu şekilde belirlenmesi için bkz. Goldziher, “Hyperbolische Typen im Arabischen”, *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, sayı: 7 (1892), s. 303.

⁴⁸ Bu hikâye, daha uzun ve dramatik olarak *Müsned*, II, 199’da [XI, 457-459] anlatılmaktadır.

⁴⁹ كان عمرو بن خالد يشتري الصحف من الصيادلة ويحدث بها. *Mizânü’l-i’tidâl*, II, 257 [III, 257].

⁵⁰ Biyografların böylesi sayılardaki abartıları, bu bağlamda hadis müdevvinlerinden beklentileriyle uyumludur. Mutarrizî’nin bildirdiğine göre, hadis âlimliği, müteakip basamaklardan yukarıya doğru ilerler. *Tâlib*, hadis eğitimine yeni başlayan öğrenci demektir. Hadis ilmi kurallarına uygun olarak öğrenilenleri doğru ve dikkatli bir şekilde ele almayı anladığında *Muhaddis* olur. Hadis bilgisi metin ve isnâdıyla birlikte 100.000’e ulaşırsa kendisine *Hâfız*, 300.000 hadise sahip olursa *Hücce*, mevcut bütün hadislerin hepsini bilirse kendisine *Hâkim* denilir (el-Bâcûrî, *Şemâilü’l-Tirmizî*’nin şerhi, Kahire, Ezheriyye, 1311, s. 5). Hadis âlimlerinin biyografilerinde niçin böylesi olağanüstü sayısal verilerin bulunduğu artık kolayca anlaşılmaktadır (Bu konuda mesela, Kremer’in *Herrschende Ideen des Islams*, s. 142’ye bakılabilir.).

⁵¹ Büyük olan sayı İbnü’s-Sübkî’nin *et-Tabakâtü’l-kübrâ*’da (a.g.y.) [Kahire, 1992, II, 31], küçük olan ise Ebû Abdullah el-Esedî’nin (IV. yüzyıl) *Müsned*’e girişinde yer almaktadır. *Müsned* literatürünün bibliyografyasına dâhil edilebilecek bu sonuncu

de, bizim *Müsned* hakkında böylesi olumlu bir kanaat belirtmemiz mümkün değildir. Elbette, daha sonra bazı örneklerde de göreceğimiz üzere, Ahmed b. Hanbel de isnâdları incelemekte ve bağlı olduğu otoritelerden olan râvilerden birisi hakkındaki olumsuz kanaati sebebiyle, hadislerden bazılarını atmaktadır. Nitekim o, isnâd kritiğinin (*el-cerh ve't-ta'dîl*) en eski otoritelerinden birisi kabul edilir.⁵² Bu konuda, söz konusu kişinin dinî bakımdan dürüstlüğündeki şüphe, [477] en etkili bakış açılarından [kriterlerden] birini teşkil etmiş olmalıdır.⁵³ Hatta bir seferinde, mütesâhil bir arkadaşının sadece bir uyarı işaretinde yanlış yapması sebebiyle hadis metinlerini yırtmıştır.⁵⁴ Bununla birlikte yine de onun, genel olarak bu konuda çok da sıkı olmadığı söylenebilir. O, formel olarak uygun isnâdlarına rağmen, apaçık anakronizm taşıması yönüyle muhal olan, uydurma olarak mühürlenmiş hadislere karşı, mensubu olduğu Ashâb-ı Hadîs'in⁵⁵ müsamahasını taşımaktadır. Örnekleme yöntemiyle de olsa onun *Müsned*'i, İslam bilim tenkit sistemiyle incelense dahi, isnâdlarında münekkitler tarafından haklarında çok sayıda tenkit edilen yeteri kadar isim bulunacaktır. Bir isnâdda adı geçen⁵⁶ Nübayt b. Şerîf veya diğerlerinin isimlendirmesiyle İbn Sümayt, uydurulmuş herhangi bir isme benzemekte⁵⁷ ve Zehebî tarafından da böyle kabul edilmiş veya en azından şüpheli olarak görülmüştür.⁵⁸ Böylesi örnekler *Müsned*'de az değildir.

eser, Ebû Mûsâ Muhammed el-Medînî tarafından *Hasâis*, folyo 223^a'da [s. 15-16] kaydedilmiştir: أشبعني إلى المسند كتاب المدخل إلى واحد وسميته كتاب المدخل إلى المسند أشبعني. Başka bir yerde bu eserden söz edildiğini hiç görmedim. *Menâkibu Ahmed b. Hanbel*'in müellifi de olan el-Esedî'nin bu eseri Hacı Halîfe, VI, 143'de listelenmemiştir.

⁵² Hacı Halife, II, 591.

⁵³ Muhammed el-Medînî, *Hasâis*, 223^a [s. 14]: لا يخرج إلا عن ثبت: [s. 19]: قال أبو عبد الله: 223^b عنده صدقه وديانته دون من طعن في أمانته كما قرأته ببغداد على أبي منصور عبد الرحمن الرحمن فحدثت أبي بحديث عثمان عن جرير فأكرهه جدا وكان أبي لا يحدثنا عن محمد بن سالم لضغفه عنده وإنكاره لحديثه.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkîk fî ehâdîsi't-ta'lîk*, (Leiden Yazmaları, Warner, no: 1772), folyo 57^b [Kırş. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdûât*, III, 147.]: وفي الإسناد محمد بن كثير قال أحمد خرقنا حديثه وقال ابن المديني خططت على حديثه.

⁵⁵ *St.*, II, 77.

⁵⁶ *Müsned*, II, 201 [XI, 473].

⁵⁷ *St.*, II, 185.

⁵⁸ *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 527 [IV, 245].

⁷² هذا الحديث قال ولم يوافق أحد الثقات عن (على) جابر فلم أزل به حتى قرأه عليّ وكتب عليه هو صحّ وكان [أبي] رحمه الله قد ضرب على هذا الحديث في كتابه وسألته عنه فحدثني به وكتب عليه صحّ :-
⁷³ صحّ قال أبو عبد الرحمن إنما ضرب أبي على هذا الحديث لأنه لم يرض الرجل الذي حدّث عنه يزيد

“Darb” ile söz konusu rivâyetin nesnel doğruluğuna tamamen karşı çıktığının anlaşılmasında gerektiği, diğerlerinin yanı sıra, Ahmed b. Hanbel’in bazen bir hadisi verilen isnadıyla onaylamadığı, buna karşın aynı hadisi, *Müsned*’in sadece belirli bir kitâbından çıkarıp, diğer bir sahâbinin *Müsned*’inde kabul edilebilir bir rivâyet zinciriyle nakletmesi olgusunda da görülmektedir. Enes b. Mâlik’in kitâbında⁷⁴ و ضرب عليه أبي [şeklinde bir not düşülmüştür.] Bununla birlikte Yahyâ b. Saîd’in bu hadisini, bu not olmaksızın *Müsned*’de⁷⁵ bulmaktayız.

Ancak o, bu darb [işaretini] öyle çok sık kullanmamış, bilakis iyi niyetli olarak, kendisi açısından yeterli gördüğü isnâdlara dayanan, isnadının tepesinde Peygamber’in sahâbesinden bir isim taşıyan, bir şekilde kabul edilebilir bütün hadisler için *Müsned*’ini bir sığınak yapmıştır. [481]

IV.

İlk kez önümüzdeki baskının sağladığı gibi, Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inin içeriği hakkında ayrıntılı bir bilgilenme, tam da Ahmed b. Hanbel’in de kullandığı hadis ilmi metodunun çağdaşları tarafından en yüksek tenkit ve kontrol mekanizması olarak kabul edildiği bir dönemde, önemli adamların, materyalde sıkı bir revizyona gitme ihtiyacını hissetmeleri olgusunu en iyi bir şekilde anlaşılabilir hale getirecektir. Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvud, Ahmed b. Hanbel’den semâ’da bulunanlardandır. Özellikle ilk ikisinin gayretleri, kendi zamanlarının en yüksek hadis otoritesi olan derlemesinde sunulan hadis materyallerini özensizlik durumundan kurtarmaya yönelikti.

Büyük otoritelerden [Hz.] Peygamber’in ve sahâbenin gerçek sözleri olarak nakledilen sahîh rivâyetlerin otantikliğine güvenme durumu daha o zamanlar çok kötüydü. Hayırlı bir amaca hizmeti göz önünde bulundurarak, yalanlarıyla da Allah’ın hoşnut olacağı bir iş

⁷² *Müsned*, III, 305 [XXII, 181].

⁷³ *Müsned*, IV, 442 [XXXIII, 182].

⁷⁴ *Müsned*, III, 182 [XX, 239].

⁷⁵ *Müsned*, III, 236 [XXI, 296].

yaptıklarını hayal eden hadisçiler,⁷⁶ elbette kendilerini Peygamberin gerçek takipçileri olarak görmüşlerdir.⁷⁷ Naif bir şekilde, kendilerine en sâdık olarak bağlı olan çevrelerinde bile, Peygamber sözleri olarak rivâyet ettikleri şeylerde bunların ne kadar gayr-ı ciddi olduklarını bizzat kendileri, bunu görmemiz için bize fırsat vermektedirler. Hatta geniş kamuoyunda, genellikle bu topluluktan beklendiği üzere ve Peygamberin sözlerinin mantar gibi yerden fışkırmasının ana nedeni olarak görülecek kadar çok fazla safdillik hâkim değildi. Buna rağmen ilahiyatçılar eşi görülmemiş bir cesaretle, karar vermek zorunda oldukları her ortaya çıkan yeni durumda, [482] kendi veya mensup oldukları mezhebin görüşlerini Peygamber sözü olarak yaymışlar,⁷⁸ bazen de uzun süre İslâm toplumunda saygın olarak bilinen insanlara ait hükümlere daha güçlü bir otorite sağlamak üzere, bunları bizzat Peygamber'e nispet etmişlerdir.⁷⁹ Ayrıca Peygamber'e hüküm verdirdikleri bu alanın bir sınırı da yoktu. Nitekim üzerinde ihtilaf edilen noktalama (diyakritik) işaretleriyle ilgili keyfî bir kural bile bir otorite sağlamak üzere, Peygamber sözüne büründürülmektedir.⁸⁰

Eğer onların delillerinin otantikliğini yalanlamak isteyen birileri karşısına çıkarsa, bu şüpheciye karşı delillerle itiraz etmekten geri

⁷⁶ Bu vesileyle örnekleri, hadis uyduranların itirafları sayesinde bilinen, iki karakteristik ifadeleri ile çoğaltmak istiyorum. Muhammed b. Saîd b. Hassân el-Esedî (II. Yezîd zamanında Şam'da yaşamış, Abbâsîlerden Mansûr tarafından asılmış olan) şu şekilde itirafta bulunmuştur: لا أبالي إذا سمعت كلمة حسنة أن أنشئ لها إسناداً (İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LIII, 83). Yahyâ b. Maîn, Muallâ b. Abdurrahmân hakkında şunu anlatmaktadır: أنه قيل له عند موته ألا تستغفر الله فقال ألا أرجو أن يغفر لي وقد وضعت في فضل علي تسعين حديثاً (أو قال سبعين حديثاً) (*Mizânü'l-i'tidâl*, II, 489 [IV, 149]).

⁷⁷ İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-udebâ*, I, 19 [Beyrut, 1999, I, 54]: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول اللهم ارحم خلفائي فقلت ومن خلفاؤك قال الذين يروون الأحاديث بعدي.

⁷⁸ Bu tutumunun aşama aşama gelişimi hakkında Nadr b. Enes'ten şu manâda bir rivâyet vardır (*Müsned*, I, 241 [IV, 58]): “Ben bir seferinde İbn Abbâs ile beraberdim. O, fetvalar veriyor, bu sırada kendi görüşünü hiçbir zaman Hz. Peygamber'in sözü olarak bildirmezdi. وهو يفتي الناس لا يُسند إلى نبي الله شيئاً من فتياه. Ancak bir seferinde Irak'tan ona bir adam gelmiş ve kendisini portre yapan birisi olarak tanıtmıştır. Bunun üzerine İbn Abbâs onu Peygamber'den duyduğu bir söz ile uyarmıştır: “Kim bu dünyada bir sûret yaparsa, kendisine kıyamet günü, eserine can vermesi istenecek, hâlbuki onun buna gücü yetmeyecektir”.

⁷⁹ *Müsned*, II, 105 [X, 81]: أن النبي قال كل مسكر خمر وكل مسكر حرام فقلت له إن أصحابنا حدثونا عن ابن سيرين . عن ابن عمر ولم يرفعه إلى النبي قال أبي حدثني أبو سلمة بن عبد الرحمن بن عوف أن ابن عمر حدثه أن النبي قاله . Krş. St., II, 156 (altta).

⁸⁰ أن النَّبِيَّ قال إذا اختلفتم في الباء والتاء فاكتبوها بالياء: *Üsdü'l-gâbe*, I, 193 [I, 229].

durmamışlardır. Bunu bize, böylesi bir durumda verdiği hükmün gerçekliğinden şüphe eden Halife Abdülmelik'in onun karşısında konumlandırıldığı bir rivâyette, Urve b. Zübeyr göstermektedir: "Sen beni, Peygamber hadisleri uyduran, bir imansız ve yalancı yerine mi koymak istiyorsun? Yoksa Hz. Peygamber, öğle namazını dört rekât, ikindi ve akşamın şu kadar rekât olduğunu düzenlerken sen dünyada var mıydın? Bu düzenleme bilgilerini kendilerine borçlu olduğumuz insanlar söz konusu bilgileri [Cebrâil'in namaz vakitlerini öğrettiğini] de rivâyet etmişlerdir."⁸¹

Elbette bu şüpheleri seslendirmek, herhangi hatırı sayılır bir ihtiyar adamdan [Hz.] Peygamber'e dayandırılan bir hikmet sadır olduğunda, her zaman tamamen zararsız olmamıştır. [483] Muhtemelen daha geç bir döneme ait olduğu halde, zaman olarak geriye doğru dayandırılan bir olayı *Müsned*'deki müteakip rivâyet⁸² bize göstermektedir: Adî kabilesinden, Câhiliye döneminde babası kâhin olan Husân (هصان) b. el-Kâhil adında bir adam, [Hz.] Osman idaresi zamanında, Basra'nın büyük camisine girdiğinde, büyük bir halka (حلقه) teşkil etmiş meraklı bir dinleyici grubunun, diğerlerinin yanı sıra, Muâz b. Cebel'den, [Hz.] Peygamber'in müteakip hadisini işittiğini söyleyen, saç sakalı ağarmış bir ihtiyarın sözlerini dinlediklerini gördüğünü anlatmaktadır: "Temiz bir kalple inanarak, Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın Rasûlü olduğuma şehâdet eden hiçbir insan, Allah kendisini affetmeden ölmez." ما من نفس تموت وهي تشهد أن لا إله إلا الله وأني رسول الله يرجع ذاك إلى قلب مؤمن إلا غفر الله لها. Husân'ın, ihtiyarın bu sözü⁸³ gerçekten Muâz'dan işitip işitmediğini sorması halkın sert tepkisini çekmiş, oradan sağ salim kurtulması ise ancak mülayim ihtiyarın araya girmesi sayesinde mümkün olmuştur. Bu kişi Abdurrahman b. Semura'ydı. Başka bir olayda ise cüretkâr bir hadisçi, halkın şüphesi sorularından ürkmüş, akıllıca davranarak sahîfelerini toparlamış ve oradan hızla kaçmıştır.⁸⁴

En ciddi derlemelerde böylesi materyallerden tamamen apaçık, *vaticinia post eventum* [olay sonrası tahmin] türünden uydurmalar da

⁸¹ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, ed. Th. W. Juynboll [Leiden, 1896], s. 66 [Kahire, 1964, s. 87].

⁸² *Müsned*, V, 229 [XXXVI, 323].

⁸³ İlk bakışta inanılacağı üzere bu söz o kadar da masum değildir. Günahların affedilmesini sadece imana bağlaması, bununla birlikte yasanın yerine getirilmesini kurtuluş için önemsiz göstermesi yönüyle o, daha ziyade Mürchie belirtisi taşımaktadır.

⁸⁴ *İsfahânî, Eġânî*, XIX, 158 [thk. Semîr Câbir, Beyrut, ty., XXII, 276].

karşımıza çıkmaktadır. Bunlarda uydurmacılar [Hz.] Muhammed'in sözlerinde ileride olacak olayları apokaliptik formda vermekle, elbette böylesi sözlerin ilişkilerini yeteri kadar açık⁸⁵ ortaya koymakla yetinmemekte, bilakis açıktan açığa kişiler, yerler ve olayları isimleriyle anmaktadırlar. Böylesi Peygamber hadisleri -ancak hiç küçümsenmeyecek sağduyu ile- *Kütüb-i sitte*'ye de girmiştir.⁸⁶ Onların nasıl bariz uydurmalar yığınınından materyallerini ayıklamak zorunda kaldıklarını bize, -kendisinin *Müsned*'indeki örnekleriyle yetineceğimiz- Ahmed b. Hanbel'in [484] hadis rivâyetlerine kulak vermedeki serbestliği göstermektedir. Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen bir hadiste⁸⁷ Abbâsî Devleti'nin kurucusu adıyla anılmakta ve onun cömertliği övülmektedir: *يخرج عند انقطاع من الزمان، وظهور من الفتن رجل يقال له السفاح فيكون إعطاءه المال حنئاً*, sahâbî Sevbân'dan⁸⁸ gelen rivayette ise Hindistan'ın fethedileceği önceden söylenmiştir:⁸⁹ *عصابة تغزو الهند*. Yine sahâbî Büreyde'nin sözünde Merv şehrinin şöhretinden haber verilmektedir:⁹⁰ *ستكون بعدي بعوث كثيرة فكونوا في بعث خراسان، ثم انزلوا مدينة مرو فإنه بناها ذو القرنين ودعا لها بالبركة، ولا يضر أهلها سوء*. Bu sözün isnâdında Mervli bir râvi bulmaktayız ve bizzat Ahmed b. Hanbel de bu şehirdendi. Muhakkak söz konusu durum, bu bölgesel hadisi kabulde katkıda bulunmuş, belki de bunda kesin belirleyici olmuştur. *Kütüb-i sitte* müelliflerinden biri [olan İbn Mâce] de -şu var ki bunlar arasında en az itibar edilenidir-, *Sünen*'ine Enes b. Mâlik'in Peygamber'den duyduğu söylenen, doğum yeri olan Kazvîn hakkındaki bir hadisi dâhil etmiştir.⁹¹

Yine aynı şekilde *Müsned*'de, tam güvenilir bir görünümde, [Hz.] Hüseyin'in şehadetinin çok açık bir şekilde anlatıldığı Peygamber hadislerine rastlamaktayız. Ancak bunlar, genel olarak Ehl-i Bey'tin başına gelen felaketlerden söz eden [Hz.] Muhammed'in rivâyet edilen

⁸⁵ Bazen de biraz sırlı bir şekilde, kendileriyle ilişkilerinin anlaşılması zor olan isimler kullanılmaktadır. Örnek olarak, Arap kabilelerle ilgili bir kehanetin sonunda Peygamber'in müteakip sözü verilebilir (*Müsned*, IV, 387 [nüsha kaynaklı farklarıyla bkz. XXXII, 191]) *لعن الله الملوك الاربعة حمداً ومشرحاً ومخوساً واضعاً واختم العمد*.

⁸⁶ *St.*, II, 127-128.

⁸⁷ *Müsned*, III, 80 [XVIII, 279].

⁸⁸ Nesâî, II, 64 (Kahire, Meymeniyye, 1312) [Cihâd, 41 (3173)]'de Ebû Hureyre'nin hadisi olarak da rivayet edilmektedir.

⁸⁹ *Müsned*, V, 178 [XXXVII, 81].

⁹⁰ *Müsned*, V, 357 [XXXVIII, 126].

⁹¹ İbn Mâce, s. 204 [Cihâd, 11 (2780)].

yüzlerce sözlerinden farklıdır. Mesela Enes b. Mâlik adına müteakip hikâye anlatılmıştır:⁹² “Mitrân meleği (⁹³ملك المطران),⁹⁴ Hz. Peygamber’in yanına gitmek üzere izin istemiş, kendisine izin verilmiş, meleklerle rahatsız edilmeden görüşebilmek için⁹⁵ karısı Ümmü Seleme’ye kapıyı beklemesini emretmiştir. Bu sırada küçük Hüseyin b. Ali’nin odaya girmesinin engellenmesine izin vermemiş ve dedesi olan Hz. Peygamber’in sırtına atlamıştır. Bunun üzerine melek şu soruyu sormuştur: “Bu oğlanı seviyor musun?”. Peygamber’in olumlu cevabına karşılık melek şunları söylemiştir: “Ancak senin halkın onu öldürecektir. Dilersen sana bunun gerçekleşeceği yeri gösterebilirim. Bunun üzerine ellerini birbirine çarpmış ve kırmızı bir kum göstermiştir. Ümmü Seleme bu kumu elbisesine attığı bir düğümde saklamıştır. Râvi şöyle söylemiştir: [485] Biz (bu rivâyetin metinlerinde) meleğin “O, Kerbelâ’da öldürülecektir.” dediğini de duyduk.⁹⁶

Böylesi Peygamber hadislerinde sadece şifâhî olarak yayılmış rivâyetlere dayanılmamış, kehanete daha fazla güç kazandırmak için aynı zamanda bunları yazılı belgelere de dayandırmışlardır. Bu şekilde, Mısır fatihi Amr’ın oğlu Abdullah’ın içinde bulunduğu bir topluluğa, İstanbul veya Roma şehirlerinden hangisinin Müslümanlar tarafından daha önce fethedileceği sorusu tartışılmaktadır. Abdullah içerisinden, aynı sorunun bir keresinde Peygamber’in huzurunda sorulduğu, onun da buna Herakliyus’un şehrinin önce fethedileceği yönünde cevap verdiği, yazılı bir notu çıkardığı bir sandık getirtmiştir. Bu şekilde o, [sahip olduğu] şeyler arasında Peygamber’den yazılı bir şeyler bulmuştur: كُنَّا عِنْدَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِي وَسُئِلَ أَيُّ الْمَدِينَتَيْنِ تُفْتَحُ أَوَّلًا الْقُسْطَنْطِينِيَّةُ أَوْ رُومِيَّةٌ فَدَعَا عَبْدَ اللَّهِ بِصَنْدُوقٍ لَهُ حَلَقٌ قَالَ فَأَخْرَجَ مِنْهُ كِتَابًا قَالَ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بَيْنَمَا نَحْنُ حَوْلَ رَسُولِ اللَّهِ

⁹² *Müsneid*, III, 265 daha kısa olarak IV, 294 [XXI, 172, 308].

⁹³ [Bizim elimizdeki tahkîkte, ملك المطران şeklinde.]

⁹⁴ Ben bunun, Yahudi melek bilimindeki (*Angelologie*) “מטטרון” [Metatron] ile olan ilgisinde tereddüt etmiyorum. [Metatron hakkında bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Metatron>]

⁹⁵ [Goldziher bu rivâyeti tercümede serbest davranmış ve burada olduğu gibi yorumlayarak çevirmiştir.]

⁹⁶ Krş. Re’s el-Câlût ile Hüseyin’in öldürülmesi hikâyesinin karşılaştırması için bkz. Taberî, II, 287; [Goldziher, “Renseignements de source Musulmane sur la dignité de Resch-Galuta”], *Revue des études juives*, c. VIII (1884), s. 123.

Bununla birlikte bu kuvvetli duygu, “sahâbe”ye, Peygamber’e nispet ederek yaydıkları [486] şeyin gerçekten ona ait olduğuna dair en ağır yeminler ettirerek, yine hiç söylemediği halde Peygamber’e dayandırılan ciddi miktardaki tehdit ve uyarılara rağmen,¹⁰⁰ diğerlerinin yanı sıra, geç dönem anlatı formlarında da kendisini göstermektedir.¹⁰¹ “Hz. Peygamber’den kendi kulaklarımla bir şey işitirsem -[Hz.] Ali’ye bu şekilde söylenilmektedir- Allah kendi iradesine uygun bir şekilde bundan istifade etmeyi bana nasip etsin, fakat eğer başkası bana böyle bir şey bildirirse, önce ona yemin ettiririm, ancak bundan sonra ona

¹⁰¹ Bunlardan *Müsned* de son derece çok miktarda bulunmaktadır. Burada birkaç örnek vermekle yetineceğiz (I, 25, 60, 162 [I, 306, 483, III, 14]): عن مالك بن أوس قال سمعت عمر يقول لعبد الرحمن بن عوف وطلحة والزبير وسعد نشدكم بالله الذي تقوم السماء والأرض به أعلمتم أن رسول الله قال إنا لا نورث ما تركنا صدقة قالوا اللهم نعم Bu ilkenin özellikle Ali taraftarlarının miras iddialarına karşı, Peygamber tarafından belirlenmiş bir yasayla güçlendirilmesi önem arz etmekteydi. – (IV, 386 [XXXII, 385]) فقال شرحبيل بن السمط أنت سمعت هذا الحديث من رسول الله صلى الله عليه وسلم يا ابن عيسى قال نعم والذي لا إله إلا هو لو أني لم أسمع هذا الحديث من رسول الله غير مرة أو مرتين أو ثلاث أو أربع أو خمس أو ست أو سبع وانتهى عند سبع ما حلفت

كنت إذا سمعت من رسول الله صلى الله عليه وسلم حديثاً نفعتني الله بما شاء منه وإذا
حدثني [عنه] غيره استحلقتني فإذا حلف لي صدقته.

Sahâbe arasında, daha kendisi hayattayken rivâyetlerinden şüphelenilen, geçenlerde bir örnekte gösterme imkânı bulduğum üzere, hadislerinin inandırıcılığını artırmak için şatafatlı giriş ifadeleri kullanan Ebû Hureyre vardır.¹⁰³

“Sahâbe” rivâyetleri olarak sunulan bol sayıdaki hadislere karşı duyulan şüphe hakkında en iyi bilgi, yine Ebû Hureyre hadislerinden elde edilebilmektedir. Nitekim Ebû Hureyre hadisinin metnine müteakip şu açıklamayı getirmek rahatsızlık vermemiş görünmektedir: “Dinleyiciler şöyle sordular: [487] ‘Bunu gerçekten Peygamber’den mi işittin, yoksa kendi kesenden mi çıkardın?’ Sonrasında da Ebû Hureyre’ye şöyle bir cevap verdirmişlerdir: ‘Bilakis benim kesemendir.’” قالوا: يا أبا هريرة هذا شيء قاله رسول الله أم هذا من كيسك قال بل هذا من كيسي.¹⁰⁴ Hadis yayıncısı olarak ünlenmesi hakkındaki şüpheyi aynı zamanda [Hz.] Aişe’nin müteakip hikâyesi de göstermektedir. O, Urve’ye: “Bu Ebû Hureyre tuhaf bir adam, değil mi? Ben tespih çekerken, odamın kenarına geliyor, oturuyor ve bana Peygamber’in sözlerini dinletiyor. Daha ben tespihim¹⁰⁵ tamamlamadan (قبل أن أقضي)¹⁰⁶ oradan uzaklaştı. Eğer yetişebilseydim, ona “Rasûlullah sözlerini, sizin gibi böyle peş peşe aktarmazdı” şeklinde itiraz etmekten çekinmezdim.”¹⁰⁷ أن رسول الله لم يكن يسرد الحديث كسر دكم¹⁰⁸

¹⁰² *Müsned*, I, 10 [I, 179].

¹⁰³ Goldziher, *Abhandlungen zur arabischen Philologie*, I, 49 (= *Müsned*, II, 424 [“Ey Irak halkı siz benim Rasûlullah’a yalan attığımı zannediyorsunuz... XV, 291]. Krş. Yahya b. Âdem, *Harâc*, ed. Juynboll, s. 53 (satır 2). Ebû Hureyre burada, bir hadis rivâyetini “شهد على ذلك لحم أبي هريرة ودمه” şeklindeki bir te’kidle bitirmektedir (= *Müsned*, II, 262 [XIII, 12]).

¹⁰⁴ *Müsned*, II, 252, 299 [XII, 396; XIII, 355].

¹⁰⁵ [Goldziher “سَبَّحَ” kelimesine “tespih” anlamı vermektedir. Ancak bu kelime nafîle ibadet anlamına da gelmektedir. (Bkz. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs*, Beyrut 1979, II, 331)]

¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel’e rivâyet edilirken, Urve’nin arkadaşlarına dayandırılmış olan bu hikâyenin ne kadar genç olduğu, tespihten bahsetmesinden anlaşılmaktadır. Krş. Goldziher, “Le rosaire dans l’Islam”, *Revue de l’histoire des Religions*, XXI (1890), s. 295 vd.

¹⁰⁷ *Müsned*, VI, 118 [XLI, 358].

Burada Ebû Hureyre'yi, boşboğaz birisi olarak gösterme kastının gözden kaçması mümkün değildir. Vâkıada Ebû Hureyre'den rivâyet edilen yığınla hadis (Ahmed b. Hanbel'in ondan rivâyeti en az 213 sayfayı (*Müsned*, II, 228-541) doldurmaktaydı), insanlar için biraz fazla bereketli gelmiş olmalı ki, bu duygularını, bir suçlamada bulunmaksızın, müteakip sözleriyle ifade etmişlerdir: Ebû Hureyre'ye, "Bize çokça rivâyette bulunuyorsun." demişler, o da onlara, "Eğer size Peygamber'den duyduklarımın hepsini rivâyet etsem, bana çamur atar ve benimle tartışmaya bile girmezsiniz" şeklinde itiraz etmiştir. قيل لأبي هريرة أكررت أكثر قال فلو حدثتكم بكل ما سمعت من النبي صلعم لرميتوني بالقشع¹⁰⁹ ولما ناظرتهموني¹¹⁰ [488]

V.

Hadisleri seçmede ve eserine almada Ahmed b. Hanbel'i belirli bir eğilim yönlendirmemişti.¹¹¹ Onun bu eseriyle, özellikle kendi mezhebini destekleyecek hadisleri öne çıkarmak amacıyla olduğunu iddia etmek tamamen yanlış olurdu.¹¹² *Müsned*'in altı cildinin tamamı gözden geçirildiğinde, müellifin böyle bir maksadının olmadığı görülecektir. Bilakis biz daha çok, aynı konuyla ilgili, birbirleriyle tamamen çelişen sözlerle karşılaşmaktayız. Belli bir mezhep öğretisinin metin kitabı olduğu, en azından, içerdiği malzeme itibarıyla, mezhep farklılıkları konusunu ilgilendiren (hukuk ve ibadetle ilgili) hadislerin kitabın çok küçük bir oranını teşkil etmesi, buna karşın en geniş anlamıyla Müslüman halkın nezdinde hadis kültürü malzemesi olarak kabul edilen bütün unsurları kapsaması nedeniyle kabul edilemez.

Ahmed b. Hanbel, sadece kendi görüşlerine uygun olan hadisleri değil, sahîh olarak görülen isnâdlarla sahâbe otoritelerine dayanmış ve bu alanda ölçü olan formel bakış açılarıyla alınmaya layık olarak işittiği

¹⁰⁸ Bu son kısım yukarıdaki hikâyeden bağımsız olarak *Müsned*, VI, 138, 257'de [XLI, 520; XLIII, 274] de geçmektedir. Yine az bir kelime farkıyla Tirmizî, II, 287'de şu şekilde yer almaktadır: ما كان رسول الله يسرد سر دكم هذا ولكنه كان يتكلم بكلام بينه فصل يحفظه من جلس إليه.

¹⁰⁹ Bu kelimeler başka türlü de açıklanmıştır: (İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, III, 255 [IV, 66].

¹¹⁰ *Müsned*, II, 539. Krş. II, 240 (alt) [XVI, 562. Krş. XII, 221].

¹¹¹ Sprenger'in (*Mohammad*, III, CL [CI]) müsnedlerin karakteri ile ilgili olarak sahip olduğu, Malik'in *Muvatta'*ını da bu kategoride değerlendiren bakış açısının temelden düzeltilmesi gerekmektedir.

¹¹² *St.*, II, 228 (dn. 4).

hadislerin tamamını kitabında toplamak istemiştir. Onun böyle bir amaca ne kadar uzak olduğunu, bu *Müsned*'in oluşum mahiyeti ve içeriğinin yazılı olarak derlenişi bakımından hadislerin yazılı nüshalarını kullanarak naklini caiz görenler tarafında bulunması,¹¹³ bununla birlikte hadislerin sadece sözlü olarak rivâyet edilebileceğini¹¹⁴ destekleyen rakip görüşün temel bir deliline, hiçbir polemığe girmeden kitabında yer vermesinden daha iyi ispatlayamaz. O, söz konusu bu hadisi metin içeriği rahatsız edici olsa da, formel olarak zararsız görünen bir isnâdla elde ettiği için reddetmek istememiştir. Bununla *Müsned*'de yer alan¹¹⁵ Ebû Hureyre'den rivâyet edilen müteakip haberi kastediyoruz: "Sahâbîler Peygamber'in önünde oturuyor ve ondan işittiklerini yazıyorlardı. Bu konuda Peygamber onları şiddetli bir şekilde azarladı. Bunun üzerine sahâbe yazdıklarının hepsini toplayarak [489] bir yere yığmış ve ateşe vermişlerdiler."¹¹⁶

Müsned'in belirli hizbî eğilimlere yönelik kayıtsızlığı, aynı zamanda Müslümanların karşılıklı savaştan hâkim ve muhalif hanedanların liyakati ve layık olmamaları, üstünlüğü ve zayıflığı gibi konulardaki hadis gruplarına karşı tutumunda da ön plana çıkmaktadır. Nitekim bu konu siyâsî hadislerin en belirgin oyun sahasıdır. Emevîlerin yıkılmasından sonra da, dinî ve siyâsî otoritelerin,¹¹⁷ Emevîlerin izlerini yok etmek ve itibarlarını düşürmek için her türlü aracı kullandıkları

¹¹³ Bkz. yukarıda s. 475 (dipnot 1)

¹¹⁴ Ebû Ahmed el-Askerî, *Şerhu mâ yakau fihit'-tashîf ve't-tahrîf*, Landberg yazmaları folyo 6^b [*Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, Kahire, 1982, I, 6 (ufak bazı yazım farklarıyla)]: عن سليمان بن موسى لا تأخذوا القرآن من مصحفٍ ولا العلم من صحفٍ.

¹¹⁵ *Müsned*, III, 12 [XVII, 156].

¹¹⁶ Genellikle hadislerin yazılmasına karşı, bu şekildeki rivâyetler sonucu kutsal metinlerin dikkatsizlikler sonucu tahrif olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacağı gerçeği argüman olarak kullanılmıştır. Örnek olarak el-Askerî [ö. 382] müteakip rivâyeti vermektedir [*Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, I, 14]: وحكى القاضي أحمد بن كامل [عن أبي العيناء] قال حضرت بعض مشايخ الحديث من المغفلين فقال عن رسول الله صلعم عن جبريل عن الله عن رجل قال فظنرت فقلت من هذا الذي يصلح أن يكون شيخ الله فإذا هو صحفه فإذا هو عز وجل والذي حملهم على ذلك اعتمادهم على النسخ: Aynî, II, 105. Filolojik rivâyetler hakkında da benzer bakış açıları öne sürülmüştür. Krş. meselâ Aynî, II, 105: السقيمة التي حرقتها الجهال واخذهم العلوم من المساطير دون أفواه الرجال المتقنين.

¹¹⁷ Hârûn er-Reşîd'in öfkesinden korkarak bir şarkıcı Emevîlerden övgüyle bahsedildiği bir şarkıyı sözlerini değiştirerek söylemek zorunda kalmıştır (*Eğânî*, IV, 161 (9. satır vd.)) [V, 94] Elbette Emevîler zamanında ise, Ali taraftarlarını öven şiirler ancak gizli olarak dolaşımdaydı (Taberî, *Târîh*, II, 581 [Beyrut, 1967, V, 607] وفي [هي] إحدى المكتومات، كنّ [يكتنن في ذلك الزمان]).

halde,¹¹⁸ yıkılmış olan hanedanlığa yönelik övgüler, adaleti tartışmalı insanların [490] onların lehine uydurdukları hadislerde ifadesini bulmuştur. Bu çalışmanın çerçevesinde olmak kaydıyla diğer bazı örnekler¹¹⁹ de verebiliriz. Özellikle iktidardan indirilen evvelki hanedanın görkeminin sahnesi olan, daha III. yüzyılda bile Nesâî'den Emevî hadislerinin talep edildiği Suriye'de,¹²⁰ Ebû Süfyân'ın oğlunun ve takipçilerinin hatırasını pervasızca küçümseyen ve onlarla alay eden ruh, başarılarına saygı duyan nesillere, yerleşmek istememiştir. Nitekim Suriyelilerin hadislerini nakledenler, Abbâsî yöneticilerinin ve onların uzantılarının hiç hoşuna gitmeyen hadisleri de kolaylıkla rivâyet edebilmekteydiler. Suriye hadislerini yayanlar, diğerlerinin yanı sıra Humuslu İsmail b. Ayyâş (ö. 181) ile karakterize edilmiştir.¹²¹ Mesela o, Ebû Hureyre adına Peygamber'in şu sözünü yaymıştır: "Allah katında güvenilir kişi üçtür: Ben, Cebrail ve Muâviye".¹²² "Şu an -Peygamber böyle söyledi- yanınıza Cennetlik olan bir adam girecektir". Bu sırada birden Muâviye göründü ve Peygamber sözüne devam ederek: "Ey Muâviye! Sen bendensin, ben de senden. Cennetin kapılarında sen bana o kadar yakın olacaksın ki, şu iki parmağın (bu sırada parmaklarını oynattı) yan yana olması gibi" dedi.¹²³ Emevilerin başarılarını

¹¹⁸ Sadece tek tek hadislerle değil, bilakis görünen o ki müstakil monografilerle de bu işi yapmışlardır. Müteakip notta, yazılış tarihini verme imkânı bulmaksızın, Neceffî'nin *Bahrü'l-ensâb* (El yazması hakkında bkz. Goldziher, "Ueber die Eulogien der Muhammedaner", ZDMG, cilt 50 (1896), s. 126) adlı eserinde bahsedilen "Mesâlibü Benî Ümeyye" ifadesini paylaşıyorum. Folio 143^a: وذكر إسماعيل بن علي بن السمان الحنفي رحمه في كتاب مثالب بني أمية والشيخ أبو الفتوح محمد بن جعفر بن محمد الهمداني في كتاب بهجة المستفيد أن مسافر بن أبي عمرو بن أمية بن عبد شمس كان ذا جمال وسخاء عشق هند وجامعها سفاحاً (سفها) فاشتهر ذلك في قريش وحملت هند ولما ظهر السفاح (السفاح) هرب مسافر من أبيها عقبة إلى الحيرة وكان فيها سلطان العرب عمرو (عمر) بن هند وطلب عقبة أبو هند أبا سفيان ووعده بملك كثير وزوجه ابنته هند فوضعت بعد ثلاثة أشهر معاوية ثم ورد أبو سفيان على عمرو بن هند أمير العرب فسأله مسافر عن حال هند فقال إنني تزوتها فمرض مسافر ومات والله أعلم. Bu alıntının yapıldığı el yazması kitapta, soy bilimi literatürü ile ilgili çok sayıda bilinmeyen esere yer verilmiş ve kullanılmıştır.

¹¹⁹ Krş. St., II, 46.

¹²⁰ Goldziher, "Ueber die Eulogien der Muhammedaner", s. 112.

¹²¹ Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, VI, 10 [Beyrut 1983, s. 114]. قال أحمد ليس أحد أروى لحديث الشاميين منه. O, çok kez "zayıf" olarak reddedilmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, Leiden Yazmaları, no: 1772 [et-Tahkîk fî ehâdisi't-ta'lik], folio: 148^a, 176^a, 186^a, 196^a ve diğer birçok yer.

¹²² *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 205 [I, 503]. عن إسماعيل بن عيَّاش ... عن أبي هريرة مرفوعاً الأمانة ثلاثة أنا وجبرائيل ومعاوية.

¹²³ *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 121 [II, 623]. لتزاحمني على باب الجنة كهاتين وأشار باصبعيه.

vurgulayan bu eğilim, [491] din ve devlet ile ilgisi olmayan alanlarda da kendini göstermektedir. Arapça gramatiğini [Hz.] Ali'ye dayandıran genel -Şîi fırka faaliyetlerinden bağımsız düşünülemez-¹²⁴ bir hadis karşısında, Ali'nin yerine gramatiğin kurucusu olarak Emevî devlet adamı Ziyâd'ı (veya Abdullah b. Ziyâd) getiren başka bir hadis daha vardır.¹²⁵ Bu haberi yayan Ebû Bekr b. Ayyâş (Kûfeli, ö. 193, İsmail ile bir akrabalığı yoktur), bunun dışında Emevîlerin fazileti ile ilgili birçok rivâyet biliyordu.¹²⁶ Harun er-Reşid'in kendisine Emevî halifeleri ile Abbâsî halifelerini karşılaştırması yönünde bir soru sorduğu onun da açıkça, "Onlar insanlar için daha faydalıydı, siz ise namaza daha fazla önem veriyorsunuz" şeklinde cevap verdiği anlatılmaktadır.¹²⁷

Müsned'de de, Abbâsî hükümdarları tarafından beslenen fanatikliğin, Me'mun zamanında, Muâviye'yi övmenin "toplumsal ilişkinin kirlenmesi" olarak nitelendirilerek reddedilecek dereceye ulaştığı bir dönemde, Emevî halifelerinin bir zamanlar adalet dağıttıkları yönünde hadislerden bazı şeyler kalmıştır.¹²⁸ [492]

[Hz.] Osman ve arkadaşlarının diğer bütün inananlardan üstün kabul edildiği, Osman'a kendisinden önceki halifelerin övüldüğü niteliklerin verildiği hadisler de bu gruba aittir. Büyük bir toplantıda Osman, Talha'yı çağırır. O ise, ancak halife kendisini üç kez adıyla çağırdıktan sonra cevap verir. Bunun üzerine Halife ona şunları söylemişti: "Yoksa seni burada görmedim mi? Aksi halde ben, bir toplantıda seni üç defa çağırdıktan sonra cevap vermene alışkın değilim. Ey Talha! Allah adına söyle, falanca gün ve yerde ben ve sen, bizden başka kimsenin mevcut olmadığı bir yerde Peygamberle beraber olduğumuzu hatırlıyor musun?" Talha bu soruya olumlu cevap verince

¹²⁴ Krş. Goldziher, "Aus einem Briefe des Herrn Dr. Goldziher an Prof. Loth", *ZDMG*, c. 29 (1875), s. 320.

¹²⁵ *Eğânî*, XI, 106 (3. satır) [XII, 347].

¹²⁶ Mesela bkz. *Eğânî*, XIII, 160 (II. Yezîd hakkında) [XV, 131].

¹²⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, II, 638 [IV, 501]. أحضر الرشيد أبا بكر بن عيَّاش فجاء ومعه وكيع يقوده لضعف بصره، فأدناه إلى الرشيد فقال له أدركت أيام بنى أمية وآيامنا فأيتنا كان خيرا قال أولئك كانوا أنفع للناس وأنتم أقوم بالصلاة، فصرفه الرشيد وأجازه بسنة آلاف دينار وأجاز وكيعا بثلاثة آلاف دينار.

¹²⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, II, 115 [II, 610]: سمعت مخلدا الشيعري يقول كنت عند عبد الرزاق [بن همام] [ö. 211]. السمعاني. Bazen bir hadisin belirli siyasî eğilimi, özel ismin belirsiz bir "fulân" ile değiştirilmesi suretiyle karartılmaktadır. *Müsned*, IV, 5 (altta) [XXVI, 51]: Şa'bî'nin hadisi: سمعت عبد الله بن الزبير، وهو مستند إلى الكعبة وهو "لعن رسول الله صلعم فلانا وما ولد من صلبه يقول ورب هذه الكعبة لقد لعن رسول الله صلعم فلانا وما ولد من صلبه" [II, 285].

Osman sözlerine şu şekilde devam etmiştir: “O zaman Hz. Peygamber şöyle demişti: Ey Talha! Her peygamberin kendi toplumundan Cennette refakatçisi olan bir yoldaşı vardır. -Talha ise-, “Allah’a yemin olsun ki bu böyledir” demiş ve yoluna devam etmiştir.¹²⁹ Yine, Mürre b. Ka’b el-Behzî’ye (Filistin’de yaşamıştır)¹³⁰ dayandırılan bir hadiste, Peygamber’in bir keresinde minberde boynuzlar gibi yükselecek ihtilallerden (تَهيجُ فِتْنَةٍ) ve bu savaşlarda “şu ve onun taraftarlarının hakkı savunacaklarından” bahsettiği rivayet edilmiştir. O, bu sözlerini, başından ayağına kadar sarılı bir insanı göstererek söylemiştir ki, bunun daha sonra Osman olduğu fark edilmiştir.¹³¹

Nasıl burada, Emevîlerin Ali taraftarlarına karşı anahtar isim olarak kullandıkları Osman’la, uzmanlar için apaçık, ancak yine de ihtiyaten örtülü bir formda Emevîlerin üstünlüğü ima edilmişse, Umeyr b. Hânî’ye dayandırılan müteakip hadis rivayetinin Emevî karakteri, aşikâr olarak ortaya çıkmaktadır:¹³² Ben, Muâviye’nin bu minberde Hz. Peygamber’e isnâdla şu sözü söylediğini işittim: “Ümmetimden bir avuç topluluk sürekli olarak Allah’ın davasını ayakta tutacaktır. Her kim onları indirmek veya onlara karşı koymak istese onlara bir zarar veremez. Zira onlar insanlara karşı galip geleceklerdir.” Peygamber böyle konuştu -dedi Muaviye-. Tam o sırada Mâlik b. Yuhâmir es-Seksekî ayağa kalktı ve dedi ki: “Ey inananların lideri! Ben Muâz b. Cebel’in şu ilavede bulunduğunu işittim: “Bununla Suriyeliler kastedilmiştir.” Bunun üzerine Muâviye sesini yükselterek şöyle seslenmiştir: [493] “Mâlik’in, Muâz’dan, Peygamber’in söz konusu haberi Suriyeliler için söylediğini işittiğini duydunuz.”

Bu bağlamda böylesi apaçık hadis rivayetlerinin yanı sıra, Abbâsîlerin sözcülüğünü yapan, Emevî sultanlarından “جَبَّارَة”¹³³ olarak bahsedenler de vardır: أبو هريرة قال رسول الله ليرتقين جبار من جبابرة بني أمية على منبري

¹²⁹ *Müsned*, I, 74 [I, 556].

¹³⁰ *Üsdü’l-gâbe*, IV, 351 [IV, 373]. Hadise bir noktada şu ilavede bulunulur: Osman öldürüldüğünde Kudüs’te birçok vaiz halka hitap etmiş, son olarak ise Mürre b. Ka’b, Hz. Peygamber’in ashâbı önünde ayağa kalkmış ve şunları söylemiştir: “Eğer size Hz. Peygamber’den nakledecek bir hadisim olmasaydı, konuşmak istemezdim ...”

¹³¹ *Müsned*, IV, 235; V, 33 (farklı metinlerle) [XXIX, 608; XXXIII, 462]

¹³² *Müsned*, IV, 101 [XXVIII, 128].

¹³³ İbn Rüste, [Ebû Alî Ahmed b. Ömer, *Kitâbü’l-a’lâki’n-nefise*, ed. de Goeje, Leiden, 1891], s. 71 (2. satır), 73 (16. satır). Krş. *St.*, II, 59 (dipnot 5).

هذا.¹³⁴ Elbette böylesi hükümlerin yer aldığı hadisler Suriye hadisleri değildir.

Osmânî ve Emevî sözlerinin yanı sıra ayrıca özellikle Şîî ve Ali taraftarı hadisler de kendilerine yer bulmuşlardır. Mesela, [Hz.] Muhammed'in ölümünden sonra Allah'ın Kitab'ı ve Peygamber'in soyundan gelenlerin Kıyamet'e kadar ümmet için kılavuz olacağını bildiren söz gibi: أنا تارك فيكم خليفين كتاب الله وأهل بيتي وإنهما لن يتفرقا حتى يردا على الحوض جميعا.¹³⁵ Bu konuda, Bureyde el-Eslemî'ye dayandırılan, [Hz.] Ali'nin alışıldık Sünnî ölçünün üzerinde övüldüğü daha birçok Peygamber sözü vardır.¹³⁶ Keza yukarıda geçen ZDMG'de¹³⁷ zikrettiğimiz Ali taraftarı hadis de *Müsned*'de tekrarlanmaktadır.¹³⁸ Bunu [Hz.] Ali'nin menkıbeleri ile ilgili müstakil bir monografisi olan bir adamın [Ahmed b. Hanbel] bunları nakletmesi bizi şaşırtmamalıdır.¹³⁹

[Eserde] aynı şekilde ibadet ve ahkâmla ilgili konularda belli bir mezhebin hadisleri de bir araya getirilmemiştir. Bilakis büyük oranda, kendilerinden çeşitli mezheplerin ihtiyaç duydukları, birbirine zıt sonuçlar çıkarılabilecek çok sayıda söze yer verilmiştir. Ahmed b. Hanbel, mezhep taassubu olmaksızın, bunlara eşit bir şekilde *Müsned*'inin kapısını açmıştır. Bu yaklaşım Sünnî öğretideki *ihtilâfû'l-ümme*¹⁴⁰ esasına dayanır. Ayrıca bunların bakış açısına göre, aldığı kişilerin adlarını ve hangi yöntemle aldığını belirtmek kaydıyla râvinin, rivâyet ettiği hadisin içeriği ile ilgili hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır. O [hadis] isnâd ile korunmuştur. Bu nedenle isnâd zinciri hiçbir zaman ihmal edilmemeliydi. [494] “Rivâyet edilen doğruysa, ecrinden pay sahibi olursunuz, eğer yanlışsa bunun günahı,

¹³⁴ *Müsned*, II, 385 [XIV, 547].

¹³⁵ *Müsned*, V, 189 [XXXV, 512].

¹³⁶ *Müsned*, V, 350, 356 [XXXVIII, 59, 116]. Burada *Müsned*'de, methiyelerin Sünnî geleneğe uygun bir şekilde, kusursuz olarak uygulandığı halde, bazen bunun dışında bazı formlarla karşılaştığımızı belirtmeliyim: فاطمة صلوات الله عليها (*Müsned*, I, 417 (alttan 7. satırda) [VII, 73]). فاطمة عليها السلام (*Müsned*, II, 361 [XIV, 342]). علي بن أبي طالب صلوات الله عليه (*Müsned*, II, 419 (alttan 3. satırda) [VII, 88]).

¹³⁷ Goldziher, “Ueber die Eulogien der Muhammedaner”, ZDMG, c. 50, 1896, s. 120.

¹³⁸ *Müsned*, VI, 292, 298 [XLIV, 118, 217].

¹³⁹ Hacı Halife, VI, 156 no: 13046.

¹⁴⁰ Goldziher, *Zahiriten*, s. 94 vd.

sizden önce böylesi bir hadisi yayanlara yazılır.”: إذا كتبت الحديث فاكتبوه بإسناده¹⁴¹: فإن يك حقًا كنتم شركاء في الأجر وإن كان باطلا كان وزره عليه¹⁴².

VI.

Eğer, hadisleri eleştirel olarak incelemenin, kültür tarihi ve rivâyetlerin ortaya çıkmasını kendisine borçlu olduğu fikir akımları hakkında daha iyi bilgi sahibi olmak için, faydalı araçlar olarak hizmet edebileceği tamamen kabul edilecekse, *Müsned*’in de çok yönlü içeriğiyle İslâm araştırmalarının bu alanı için yararlı katkıları olacaktır. Elbette bu doğrultuda ondan çok yüksek beklentiler içerisinde olmamak gerekir. Atık materyalden oluşan büyük bir moloz yığını aşılabılırsa ancak, bazı değerli bilgi zerrelere ulaşılabilir. Bizim görevimiz, bu tür verilere özellikle işaret etmek olamaz, zira bunlarda genellikle bireysel ilgi alanları belirleyicidir.

Ancak müsaadenizle ben bu fırsatı kullanarak, *Müsned*’den aldığım bazı notlar çerçevesinde, kısa bir süre önce başka bir bağlamda ele aldığım bir konuda, başka bazı görüşler sunmak istiyorum. *Abhandlungen zur arabischen Philologie* adlı eserimde (s. 56), Müslümanların kelime-i şehâdet getirirken ve dua ederken işaret parmaklarını uzatmalarının, Câhiliye döneminden kalma bir âdet olduğu ve bunun sihir anlamı taşıdığı ihtimali üzerinde durmuştum. Şimdi, şu ana kadar diğer hadis eserlerinde karşılaşmadığım, *Müsned*’de,¹⁴² Huffâf el-Gifârî’den rivâyet edilen bir haber bu ilişkiyi aydınlatmaya yardımcı olabilir. Orada Medine’den bir adam şunları anlatmaktadır: Bir seferinde ben Gifâr kabilesinin camiinde namazımı kılıyordum. Namazın sonunda oturduğumda, sol bacağımın üzerine yaslanmış, işaret parmağımı uzatmıştım. Bunu Gifâr kabilesinden, Hz. Peygamber’in bir sahâbîsi olan Huffâf b. Eyme görmüştü. Namazımı tamladıktan sonra bana “Evladım, niçin parmağın bu şekilde uzattın?” diye sordu. Ben de cevaben “Bu seni niye şaşırttı? Ben, başkalarının da bunu böyle yaptığını gördüm” dedim.¹⁴³ Bunun üzerine Huffâf, “Sen doğru yaptın. Nitekim Hz. Peygamber de namazında bunu böyle yapardı. Müşrikler bununla, “Muhammed parmağıyla böyle yaparak,

¹⁴¹ Ali el-Müttekî, *Kenzü’l-ummâl*, IV, 57 [Beyrut, 1981, X, 222] (*Müstedrek*’ten tahrir edilmiş [Elimizdeki baskıda bu hadise ulaşamadık.]).

¹⁴² *Müsned*, IV, 57 [XXVII, 106].

¹⁴³ قال قلت.

sihir yapmaktadır” demek istemişlerdir. Bu ise yalandır. Zira Peygamber, [495] parmağını böyle yaparak Allah’ın birliğine işaret etmek istemiştir: (ed. فُكَّانَ الْمُشْرِكُونَ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُصْنَعُ هَذَا مُحَمَّدٌ بِأَصْبِعِهِ يَسْحَرُ بِهَا) (يسحرها). Başka bir yerde¹⁴⁴ [Abdullah b. Ömer], Peygamber’in uygulamasından bahsederken, namazın sonunda oturma pozisyonundayken, ellerini dizinin üzerine koymuş, (işaret) parmağı ile işaret etmiş, bu sırada gözüyle parmağını takip ettikten (وأشار بأصبعه وأتبعها بصره) sonra Peygamber’in şu sözünü nakletmiştir: “Bu işaret parmağı şeytana karşı demirden daha tesirlidir” (لهي أشدَّ على الشيطان من الحديد (يعني السبابة)). Bunun için, parmağın bu şekilde kullanılmasına çok önem verilmektedir. Ammâre b. Rûveybe, Bîşr b. Mervân’ın minberde iki parmağıyla işaret ederek dua ettiğini gördü. Bunun üzerine Ammâre “Allah bu iki ele lanet etsin. Ben Hz. Peygamber’i minberde dua ederken, bir parmağıyla işaret ettiğini gördüm.”¹⁴⁵ Sahâbîlerden biri olan Sa’d’ın iki parmağıyla dua ettiğini (يدعو بأصبعين) gören Peygamber onu “أحد يا سعد [Bir parmağınla ey Sa’d]” şeklinde uyarmıştır.¹⁴⁶

Burada daha önce atıfta bulunduğumuz yerlerde, işaret parmağının kaldırılmasının köken itibarıyla sihirle bağlantılı anlamını hatırlattığı açıkça ortaya çıkmaktadır. İslâm’da ise, ibadet uygulamalarına hasredilmiş olan bu Câhiliye kalıntısı, kendisiyle Allah’ın birliğine şehadetin sembolik bir ifadesi olacak şekilde yeniden yorumlanmıştır. Nitekim söz konusu gelenek bugün hâlâ Müslümanlar tarafından bu şekilde izah edilmektedir. Rudolf Slatin Paşa, Mehdîlik hareketi halifesi Abdullah’ın [1845-1885] eski maliye bakanı İbrahim Adlân’ın idamıyla ilgili anlatımında şunları söylemektedir: “İp çekilmiş, idam sehпасı uzaklaştırılmıştı. Ruhu bedenini terk edinceye kadar İbrahim orada taştan yontulmuş gibi asılı kaldı. Sadece sağ elinin kaldırılmış işaret parmağı halkına, onun sıkı bir Müslüman olarak öldüğünün kanıtıydı.”¹⁴⁷

Şimdi adı geçen kitapta [*Abhandlungen zur arabischen Philologie*] s. 52’de geçen açıklamamın teyidi için, tartışılan, bu doğrultuda özellikle namazda yasaklanan giyim tarzıyla ilgili *Müsneid*’te çokça tekrarlanan¹⁴⁸

¹⁴⁴ *Müsneid*, II, 119 [X, 204].

¹⁴⁵ *Müsneid*, IV, 262 [XXX, 231]. Krş. *Üsdü’l-gâbe*, IV, 49 [III, 636].

¹⁴⁶ *Müsneid*, III, 180 [XX, 250].

¹⁴⁷ Rudolf Slatin Pascha, *Feuer und Schwert im Sudan*, Leipzig, 1896, s. 423.

¹⁴⁸ *Müsneid*, II, 155, 266, 520; III, 55; IV, 343 ve diğer birçok yerde [XII, 433].

bir hadisi de buraya ekleyebilirim: إذا صلى أحدكم في ثوب واحد فليخالف بين طرفيه على. Özellikle ibadetlerde putperestlik alışkanlıklarını hatırlatacak [496] giyim tarzı önlenmeliydi. –*Müsned*’e göre¹⁴⁹ [*Abhandlungen zur arabischen Philologie*] s. 55 (dipnot 2 (2. satır))’daki يَصْنَعُهَا kelimesi يَصْنَعُهَا şeklinde tashîh edilebilir. Nitekim bu hadis *Lisânu’l-arab*’da¹⁵⁰ ve *en-Nihâye*’de¹⁵¹ bu şekilde sevk edilmektedir.

VII.

Geriye, Ahmed b. Hanbel’in oğlu Ebû Abdurrahman Abdullah’ın *Müsned*’in redaksiyonundaki payı, babasının derlemesini hangi yolla aldığı ve düzenlediği hakkında birkaç söz söylemek kaldı. O, müstakil bir giriş kısmında bu konuda bilgi vermemektedir. Ancak çalışmasının yöntemleri, kısmen her hadis paragrafının önünde yer alan giriş formüllerinden, kısmen de ardı sıra gelen yorumlardan anlaşılmaktadır.

Her bir hadis isnâdına giriş formülleri, doğrudan sözlü rivâyetlerde (سماع) kullanılanla aynıdır. Tabii ki, Ahmed b. Hanbel, diğerlerinin yanı sıra aralarında bazen birçok sayfaya yayılmış hikâyeler de bulunan büyük malzemeyi, oğluna ezber yoluyla nakletmemiştir. O, *Müsned*’ine aldığı hadisleri yazılı nüshadan okuyordu. Ancak bunu bizzat yapması dolayısıyla bu, “ağızdan ağıza”¹⁵² rivayet sayılmış, yazılı rivayet olarak görülmemiştir.

Şifâhî rivayetle aynı derecede görülen rivâyet çeşitlerinin, her bir hadisi bizzat babasına okuması (قرأ عليه)¹⁵³ şeklindeki diğer bir türü de müdevvinin oğlu tarafından *Müsned* devralınırken kullanılmıştır. [497] Bunu yaparken o, metni bizzat takip ederek arzın tamamını kontrol ediyordu: “Metni bizzat görmeyince korkuyorum.” فنظر فقرأه فقال نعم ولكني

¹⁴⁹ *Müsned*, V, 201 (19. satır) [XXXVI, 89].

¹⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, II, 5 (alttan 4. satır) [Beyrut 1993, I, 517].

¹⁵¹ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs*, II, 148 (16. satır) [Beyrut 1979, III, 4].

¹⁵² جاعلا فاه (Ebû’l-Fadl el-Meydânî, *Mecmeu’l-emsâl*, I, 176 [Beyrut ts., I, 200]) حذنتي فاه إلى في (إلى في يعني مشافهة) (Bkz. Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, VI, 155 [Kahire 1905, IV, 139]. Daha çok من فيه إلى في şeklinde kullanılmaktadır. [Bkz.] Buhârî, *Fadâilu’l-ashâb*, 27 [21], Tefsir, 29 [61]; *Müsned*, II, 416 (satır 15) [XI, 59]: عن أبي علقمة الأنصاري قال ثني أبو هريرة من فيه إلى في.

¹⁵³ Bununla ilgili olarak [Müsned, X, 493] cümlesinin önü sıra şu gibi giriş ifadeleri kullanılmaktadır: قال أبو عبد الرحمن قرأت على أبي هذه الأحاديث إلى آخرها. (Müsned, II, 157 [X, 491]. Bu şu demektir: Söz konusu hadisi babasından işittiği gibi, ona kendi defterinden de okumuştur.

¹⁵⁴ Şu halde o, bu hususlarda Mâlik b. Enes'ten¹⁵⁵ daha ihtiyatlı davranmaktaydı.

Bununla birlikte, babasının kendi el yazısıyla bulduğu (وجد), ancak ondan şifâhen almadığı, daha sonra da kendisine okumadığı, Ahmed b. Hanbel'in derlemesinin hatırı sayılır bir kısmı kalmıştı. Bilinen hadis rivâyet kurallarına göre o,¹⁵⁶ redaksiyonunda ilgili yerlerde bu duruma her zaman açık bir şekilde işaret etmeyi ihmal etmemiştir. *Müsned*, VI, 189'de [XLII, 362]: قال عبد الله وجدت هذا الحديث في كتاب أبي بخط يده¹⁵⁷ لم يسمع عبد الله هذا: قال عبد الله إلى ههنا وجدت: [XXII, 230] (üstte) III, 310 veya ¹⁵⁸ الحديث يعني حديث جابر [Ebû] Ümâme el-Bâhilî'nin *Müsned*'inin¹⁵⁹ veya *Müsnedü Âişe*'nin sonunda,¹⁶⁰ babasından işittiği, bu sahâbîlere dayanan rivayetleri tatad etikten sonra هذه الأحاديث زيادات عبد الله قال عبد الله وجدت هذه [denilmektedir]. Bazen müdevvinin, bir hadisi babasından hangi rivâyet metoduyla, şifâhî veya yazılı olarak aldığı hususunda tereddüt ettiği olur. [498] O, bu tereddütleri her bir hadisin girişinde açıkça kaydetmekten kaçınmaz: وجدت هذا الحديث في كتاب أبي¹⁶¹ بخط يده ثنا بكر بن يزيد وأظنني (وأظني de) قد سمعته منه في المذاكرة فلم أكتبه وكان بكر ينزل المدينة، أظنه كان في المحنة كان قد ضرب على هذا Bu açıdan bakıldığında, açık bir niyetle hadis olarak nakledilenle, bazen müzâkere sırasında (في المذاكرة) kaydedilen hadisler arasında sıkı bir ayırım yapılmış olduğu görülebilir. Ayrıca böylesi tereddütler, eğer mesela asıl metne ilave edilen bir ziyade gibi, hadisin

¹⁵⁴ *Müsned*, IV, 225 [XXIX, 491].

¹⁵⁵ *St.*, II, 221.

¹⁵⁶ Katı hadis terminolojisinin amaçları doğrultusunda, hadisin rivâyet sürecinde çeşitli tahammül yolları için, farklı ifadeler kullanmak gerekmektedir: التفرقة بين صيغ الأداء بحسب: أخبرنا، eğer öğrenci okursa: حدثنا، eğer şeyh dinleyicilere okursa: طرق التحمل. Öyle ki, eğer şeyh dinleyicilere okursa: حدثنا، eğer öğrenci okursa: أخبرنا [sîgası kullanılır]. Krş. Bâcûrî, *Şerhu Şemâilî't-Tirmizî [el-Mevâhibü'l-ledünniyye ale'ş-şemîlî'l-Muhammediyye]*, s. 6.

¹⁵⁷ Olumsuz ifade ilave edilmeksizin bu giriş formülü çok sık kullanılmaktadır. *Müsned*, I, 285, II, 158, III, 198, 244, IV, 32, 212, V, 172 [X, 172, 495, XVIII, 137, 275, XXI, 184, XVIII, 42, 92, XXIX, 332...]. II, 36-47'de [IX, 84-IX, 99] ise bu girişi müteakip 22 hadisten oluşan bir dizi gelmektedir.

¹⁵⁸ Krş. *Müsned*, V, 396 [XXXVIII, 380: لم أسمع منه: قال: وجدت في كتاب أبي بخط يده ولم أسمع منه].

¹⁵⁹ *Müsned*, V, 269 [XXXVI, 659].

¹⁶⁰ *Müsned*, VI, 281 [XLIII, 410].

¹⁶¹ *Müsned*, IV, 96 [XXVIII, 92].

¹⁶² Krş. [bu makale] s. 480.

sadece bir kısmı ile ilgiliyse açıkça ifade edilmektedir: وجدت هذا الكلام في آخر *Müsned*, V, 163. هذا الحديث، في كتاب أبي بخت يده متصلا به وقد خط عليه فلا أدري أقرأه علي أم لا 26 (altta) [XXXIII, 422], Ahmed b. Hanbel'in şifâhî olarak naklettiği şeye oranla el yazmasında daha fazlası bulunduğu dair bir örnek vardır.

Daha öncesinde Ahmed b. Hanbel metinlerini rivayette aşırı hassas ve titiz davranmaktaydı. Eğer o, bir hadisi aynı isnâdla değişik şeyhlerden elde ettiği halde, bunların metni içerik bakımından küçük bazı farklılıklar ihtiva etse, bu farklara dikkat çekmeyi hiçbir zaman ihmal etmez: Burada o, Ebû Muâviye ve Vekî vasıtasıyla elde ettiği Ebû Hureyre'nin bir hadisini rivâyet eder: قال رسول الله من أطاعني فقد أطاع الله ومن عصاني فقد عصى الله ومن أطاع الأمير (وقال وكيع الإمام) فقد أطاعني ومن عصى الأمير فقد عصاني (وقال وكيع الإمام فقد عصاني).¹⁶⁴ Belki de bu metin varyantlarının arkasında daha derin bir maksat vardır.¹⁶⁵ "Emire itaat" ile "İmama itaat" aynı şey değildir. İlki gerçek hükümdarlar, ikincisi ise dindar halkın ilâhî hukuk tarafından yetkilendirilmiş önderidir. Yine ilki İmam'ın haklarını çalmış bir gâsıp olabilir. O halde bu metin farklılığında bir müterâdiflik söz konusu değildir.

Aynı şekilde küçük metin farklılıkları da bilinçli bir şekilde kaydedilmektedir: [499] ثنا يزيد بن هرون وروح قالوا ثنا هشام بن حسان: قال روح عن عبيد الله بن دهقان وقال يزيد عن عبيد الله بن دهقان عن أنس بن مالك قال نهى رسول الله أن يأكل الرجل بيشماله أو يشرب بيشماله قال روح في حديثه ويشرب بيشماله [Benzer şekilde] *Müsned*, III, 209 [XX, 410]'da, Ravh ve Abdülvehhâb'ın aynı isnâdla Enes'in bir hadisini naklederken [de bu görülmektedir]: لو أهدى إلي كراع لقبلت ولو دُعيت قال: عبد الوهَّاب إليه وقال روح عليه لأحببت وعن المجنون حتى: *Müsned*, VI, 101 [XLI, 224]. وعن المعتوة: *Müsned*, VI, 101 [XLI, 224]. Diğer versiyonunda: يعقل.

Yine o, bir hadisi sadece bir râviden rivâyet ettiği halde bu, çeşitli durumlarda isnâd veya metinde farklılıkların ortaya çıkmasına neden oluyorsa titiz davranmaktadır. Nitekim Yezîd b. Hârûn'dan (ö. 206) rivayet ettiği bir hadiste [şu ifade geçmektedir]: ولقيه سعد لأخراها دون أحد، وقال: *Müsned*, V, 385'de [XXVIII, 308], metinde ويراه ويعرفه ¹⁶⁷ يزيد ببغداد بأخراها

¹⁶³ *Müsned*, IV, 96 [XXVIII, 88].

¹⁶⁴ *Müsned*, II, 252 (altta) [XII, 405].

¹⁶⁵ *Müsned*, II, 270, 511'de [XIII, 93, XVI, 373] hadis başka "tariklerle" sadece أميری lafzıyla rivayet edilmektedir. Krş. *Müsned*, II, 312, 342 [XIII, 483, XIV, 199]. En açık bir şekilde geçtiği yer için bkz. II, 382 (altta) [XIV, 556] ve aynı şekilde II, 416 [XV, 226]. II, 471'de [XVI, 106] ise (isnâdda Vekî vardır) sadece الإمام kelimesi kullanılmıştır.

¹⁶⁶ *Müsned*, III, 202 [XX, 372].

¹⁶⁷ *Müsned*, III, 201 [XX, 366].

geçerken, açıklamasında وقال وكيع مرّة فرآه فعرفه [şeklinde bir ifade yer almaktadır]. Bu titizlik, isnâddaki farklılıklarda daha fazlasıyla müşahade edilmektedir: قال أبي في حديثه ثنا به وكيع في المصنّف عن سفيان عن سماك، عن قال أبي وكان في كتابنا أبو رفاعة بن مطيع فغيره وكيع وقال – 168. عكرمة ثم جعله بعد عن ابن عباس 169. عن أبي مطيع بن رفاعة

Her ne kadar yazılı notlardan öğretiyor olsa da, değişik vesilelerle hadisin tepesine ashâbdan farklı kişileri yerleştirenin¹⁷⁰ veya bir sahâbeye dayandırdığı bir hadis için, diğer bir durumda böyle bir dayanaktan söz edemeyenin, hocası Vekî olduğu görünmektedir. Böylesi farklılıkları Ahmed b. Hanbel en detayına kadar belirtmektedir. Bununla birlikte o, [500] belirgin hatalarda kendi başına bir düzeltme yapmaktan imtina etmez: ثنا ابن 172. كان في النسخة عباس الجويري فأصلحه أبي كما قال عبد الصمد: الجزري: نمير قال ثنا الأعمش عن أبي سفيان قال سمعت جابرا ... قال أبي ولم يكن في النسخة سمعت جابرا فقال 173. ابن نمير سمعت عامرا

Babasını örnek alan müellifin oğlu, kendisinden şifâhî yollarla aldığı rivayetleri, gerek metninde olsun gerekse isnâdında,¹⁷⁴ işittiği veya babasının gözetiminde okuduğu kelimelere sadık bir şekilde tamı tamına aktarmaya gayret göstermiştir. Eğer o, herhangi bir sebeple [hadisin] kelimesi kelimesine doğruluğuna emin olamaz, ancak sadece mana olarak doğruluğu hususunda emin olursa, buna özel bir not ile işaret eder.¹⁷⁵ Onun yazılı malzemelerden nakillerde, nasıl diplomatik bir hassasiyetle sadakat gösterdiğini mesela müteakip örnek gösterebilir: أن

¹⁶⁸ *Müsned*, I, 308 [V, 22].

¹⁶⁹ *Müsned*, III, 33 [XVII, 389].

¹⁷⁰ *Müsned*, V, 228 [XXXVI, 314]: ثني أبي وقال وكيع وجدته في كتابي عن أبي ذرّ وهو السماع الأوّل قال أبي وقال: Buradan [Süyûtî], *Tabakâtü'l-huffâz*, VI, 53'deki [s. 133], doğrudan Ahmed b. Hanbel'e atfedilen, Vekî'nin her zaman şifâhî olarak rivâyette bulunduğu, hiçbir zaman yazılı notlardan rivâyette bulunmadığı yönündeki habere güvenilmeyeceği ortaya çıkmaktadır (ولا رأيت معه كتابا قط ولا رقعاً).

¹⁷¹ *Müsned*, V, 352 [XXXVIII, 81].

¹⁷² *Müsned*, II, 184 [XI, 338]

¹⁷³ *Müsned*, VI, 120 [XLV, 353]

¹⁷⁴ Örneğin *Müsned*, V, 305 (üstte) [XXXVII, 284].

¹⁷⁵ *Müsned*, V, 358 [XXXVIII, 138]. (Peygamber'in savaş talimatlarının sonunda): قال عبد الله: [Bizim elimizdeki baskıda, "Abdullah" yerine "Abdurrahman" ismi geçmektedir.]

رسول الله قال كان هذا الأمر في حمير فنزعه الله عز وجل منهم، فجعله في قریش "وس ي ع ود إ ل ي ه" ¹⁷⁶م. ¹⁷⁷ وكذا كان في كتاب أبي مقطعا وحيث حدثنا به تكلم على الاستواء (وسيعود إليهم) (yani: ¹⁷⁷م. ¹⁷⁶ وكذا كان في كتاب أبي مقطعا وحيث حدثنا به تكلم على الاستواء (وسيعود إليهم))

Babasından aldığı *Müsned* metinlerinde bu sadakati gösteren editör, tabiatıyla zaman zaman eklemelerde bulunmuştur. Bunlar üç çeşittir:

1- Görünen o ki, Ahmed b. Hanbel, öncesinde (veya daha sonra darb edilerek [üzere çizilerek]) otantik olmadığı gerekçesiyle *Müsned*'den bazı hadisleri dışarıda bırakmış, ancak dinleyicilerini bunlardan tamamen yoksun bırakmamıştır.¹⁷⁸ [501] Diğer hadisleri ise o, *Müsned* dışında Nevâdir (نواذر) türünden dikte ettiriyordu. Ancak ben, editörün böylesi bir hadisi, açık bir ifadeyle, babasının kendisine bunu bir nevâdir olarak imlâ ettirdiğini, eğer isnâdında şüpheli bir râvi yer almasaydı, buna *Müsned*'in ilgili bölümünde yer vereceğini söylediği sadece bir yer gördüm.¹⁷⁹ [Bu, durumu şüpheli kişi] Nâsîh Ebû Abdullah adında, çok dindar bir kişidir ki, onu hadis münekkittleri birçok yönden cerh etmişlerdir.¹⁸⁰ ثنا علي بن ثابت الجزري عن ناصح أبي عبد الله عن سماك بن حرب عن جابر بن سمرة أن النبي صلعم قال لأن يؤذّب الرجل ولده (أو أحكم ولده) خير له من أن يتصدق كل يوم بنصف صاع، قال عبد الله وهذا الحديث لم يخرج به أبي في مسنده من أجل ناصح لأنه ضعيف في الحديث وأملأه Editörün, "babasının kitabından çıkarıldığını" söylediği bir rivâyet de bu kısma girer.¹⁸² Keza Ebû Mûsâ Muhammed el-Medîni'nin işaret ettiği üzere, babanın "hadis formuna/usûlüne uygun olmayacak"¹⁸³ şekilde rivâyet ettiği rivayetler de bu gruba girerler: ثنا عبد الله بن أحمد قال سألتُ

¹⁷⁶ Okurken de harfleri tek tek, bitişirmeksizin söylemeye هجا يهجي denir. Mesela bkz. *Müsned*, III, 206, 211[XX, 364, 429]: الدجال ممسوح العين مكتوب بين عينيه ك ف ر (بهجاه) يقرؤه كل مسلم: *Müsned*, III, 249 [XXI, 217]: مكتوب ك ف ر مَهْجِي. *Müsned*, III, 229 [XXI, 90]: [مؤمن] من أمي وكاتب مكتوب بين عينيه كافر ثم نهجَاه: [217].

¹⁷⁷ *Müsned*, IV, 91 [XXVIII, 34].

¹⁷⁸ Muhammed el-Medîni, Berlin el yazması, folyo 223^b [*Hasâisu müsnedi'l-imâm Ahmed*, s. 21]. قال الشيخ الإمام الحافظ أبو موسى قد روى لابنه الحديث لكنه ضرب عليه في المسند لأنه أراد أن لا يكون في المسند: [21]. إلا الثقات ويروي في غير المسند عمّن ليس بذلك.

¹⁷⁹ [*Müsned*, XXVIII, 156'da ikinci bir örneğini tespit ettik.]

¹⁸⁰ *Mizanü'l-i'tidâl*, II, 525 [IV, 240].

¹⁸¹ *Müsned*, V, 96 [XXXIV, 458].

¹⁸² *Müsned*, IV, 227 [XXIX, 517]: لا يدخل الجنة الجواظ والجعظري والعتل الزنيم" قال هو سقط من كتاب أبي (ألا أنبئكم بأهل النار كل شديد جعظري: [XIV, 417] (Krs. II, 369 [XIV, 417]).

¹⁸³ Bilakis yukarıda s. 499'da geçtiği üzere. في المذاكرة

أبي عن عبد العزيز بن أبان فقال لم أخرج عنه في المسند شيئا قد أخرجت عنه على غير وجه الحديث.¹⁸⁴

Editör, *Müsned*'den çıkarılan böylesi çok sayıda hadisi, yukarıdaki örneklerde de gördüğümüz üzere, asıl *Müsned*'de yer almadığına işaretler, uygun yerlere yerleştirmiştir. [502]

2- Dahası Ebû Abdurrahmân kendisini, babasının *Müsned* derlemesini olduğu gibi alıp, onu doğru bir şekilde düzenlemek ve bir râvisi olarak yayılmasına hizmet etmekle sınırlamamıştır. Bizzat kendisi de hadisleri arama yönünde gayret göstermiştir. Nitekim o, bu çabalarının ürünlerini *Müsned* redaksiyonunun içine yedirmiştir.¹⁸⁵ Sair yerlerde hadis senedleri أبي عبد الله ثنى şeklinde verilirken, bir yerde حدثنا أبي عبد الله ثنى şeklinde verilmektedir. O, ara sıra dikkat çektiği bazı ufak tefek farklarla birlikte, babasının hocalarından aldığı birçok hadisi, bizzat kendisi de doğrudan onlardan işitmiştir. *Müsned*, VI, 442'de [XLV, 483] çok sayıda hadise yer verdikten sonra [şöyle demektedir]: قال أبو عبد الرحمن ثنى الهيثم بن خارجة عن أبي الربيع بهذه الأحاديث كلها إلا أنه أوقف منها حديث لو غفر لكم إلخ وقد حدثناه أبي عنه مرفوعاً. Ayrıca o bağımsız olarak, babasının hocalarından, böylesi hadisleri onlarla yazışmak suretiyle de tedarik etmekteydi. Bu vesileyle, söz konusu yolla rivâyet edilen hadislerin, ne tür bir ciddiyetle ele alındığını öğreten bir formüle ulaşmamız ilginçtir. *Müsned*, IV, 334 [XXXI, 275]'de, Ahmed b. Hanbel'in de doğrudan Kuteybe b. Saîd'den elde edip rivayet ettiği bir hadiste şöyle denilmektedir: قال أبو عبد الرحمن وكتب به إلى قتيبة بن سعيد كتب إليك بخطي وختمت الكتاب بخاتمي ونقش الله ولي سعيد رحه وهو خاتم أبي ثنى ليث بن سعد إلخ. Bazen de onun, bir hadisi [babasından] bağımsız olarak tek başına da alıp almadığı hususunda tereddüt gösterdiği de olmaktadır: وجدت في كتاب أبي بخط يده وأظن هذا حديث ما سمعته قط من أحد إلا من أبي.¹⁸⁶ Benzer şekilde başka bir yerde ise o, bir hadisi başka bir kaynaktan değil, sadece babasından işittiğini kesin bir şekilde ifade etmektedir: هذا حديث ما سمعته قط من أحد إلا من أبي.¹⁸⁷ Hatta o, Ubâde b. Sâmî'in *Müsned*'inin sonunda, babasından işitmediği, kendi araştırmaları sonucu elde ettiği on bir hadise peş peşe yer vermektedir.

Bu verilerden, elimizdeki *Müsned* redaksiyonunun sadece Ahmed b. Hanbel'in derslerine ait olmayıp, bilakis oğlunun, eseri naklederken

¹⁸⁴ Muhammed el-Medîni, Berlin el yazması, folyo 223^a [*Hasâisu müsnedi'l-imâm Ahmed*, s. 15].

¹⁸⁵ Mesela *Müsned*, V, 181 [XXXV, 453].

¹⁸⁶ *Müsned*, V, 269 [XXXVI, 659].

¹⁸⁷ *Müsned*, IV, 378 [XXXII, 123].

uygun gördüğü yerlere bağımsız olarak eklediği ziyâdât türü [503] bazı malzemeleri de içerdiğini görmekteyiz.¹⁸⁸ Bu ilavelerin müstakil bir eser olarak zikredilen *زوائد مسند الإمام أحمد بن حنبل لولده عبد الله الزاهد*’ten¹⁸⁹ farklı olup olmadığına, söz konusu esere sahip olmadığımızdan karar veremsek de, Abdullah b. Ahmed’in babasının eserleri üzerine iki ayrı zevâid derlemediği, bilakis bağımsız olarak bir araya getirilen (ve derlenen) ilaveleri *Müsned* redaksiyonunda kullandığı ihtimalini de düşünmemiz gerekir.¹⁹⁰

3- O, bu, kendi derleme çalışmasından yaptığı hadis materyali ilaveleri dışında, metne büyük oranda bazı açıklayıcı şerhler de eklemiştir. Kendisine ulaşan metni kontrol ederek gözden geçirmiş ve babasıyla teati etmiş olsun veya buna fırsatı bulmuş olmasın, karşılaştığı problemleri titizlikle kaydetmiştir. Bu son durum onun, *Müsned*’in metninin nihâî haline ancak babasının ölümünden sonra ulaştığını göstermektedir. Bazen o, babasından rivayet edilen metnin anlaşılmasız olduğunu ve mutlaka bir kelimenin düşmüş olması gerektiğini söyler: *وسقطت على أبي كلمة*.¹⁹¹ Diğer bazı durumlarda ise bu, dikkatinden kaçmayan isnâd problemleridir. *Müsned*, VI, 73 [XL, 502]’de isnâdın sonu, İbn Ebî’z-Zinâd -> el-A’rec şeklindedir ve buna şu şerhte bulunmuştur: *وهذا أرى أن فيه عن أبيه عن الأعرج ولكن كذا كان في الكتاب فلا أدري أغفله أبي*. Başka bir mürsel [rivâyette] (Abdürrezzâk->Ma’mer->Katâde->Sinân->İbn Abbâs), söz konusu hadisin başka kaynaklardan Saîd ile irtibatını kurmak suretiyle, babasının tespitini takviye etmektedir: *معمر عن سعيد عن قتادة*.¹⁹² Isnâd, tamamıyla onun titizliğinin özel bir unsurudur. Isnâdlarda geçen şahıslar hakkında yorumlar¹⁹³ [504]

¹⁸⁸ Ahmed b. Hanbel’in *كتاب الزهد*’üne de böylesi ziyâdeler derlemiştir (Hacı Halife, V, 91, no: 10162).

¹⁸⁹ Hacı Halife, III, 543, no: 2769.

¹⁹⁰ Yukarıda, sayfa 498 (17. satır)’da verilen bilgi de [*هذه الأحاديث زيادات عبد الله*] bunu teyit etmektedir. Bu ziyâdeler, *Müsned*’in kenarına basılan, hadislerinin kaynağının değişik sembollerle gösterildiği, *منتخب كنز العمال*’de özel bir sembolle (عم) *Müsned*’in temel metninden (حم) ayırt edilmiştir.

¹⁹¹ *Müsned*, III, 3; V, 382 [XVII, 13; XXXVIII, 282]

¹⁹² *Müsned*, IV, 225 [XXIX, 490].

¹⁹³ Mesela *Müsned*, IV, 271[XXX, 336]: Yesî’ [Yüsey’] el-Kindî hakkında; V, 355 [XXXVIII, 111]: vefat tarihi hakkında veriler; II, 449 [XV, 498]: *عن عمرو بن سليمان بن عبد قال أبو عبد الرحمن*: لم يضبط إسناداه إنما هو إلخ

Ayrıca o, kelâmî fırkaların mücadelelerinde -daha önce Houtsma'nın da vurguladığı üzere- alışlagelmiş Mutezile tarihi sunumlarında tahsis edilenden daha büyük bir önem taşımaktadır. "O kötü bir tohum ekti". İslâm'ın Sünnî bir tarihçisi²⁰⁰ onu kısaca bu şekilde karakterize etmektedir. İbn Mâce de bir bölümde,²⁰¹ Salihlerin Cennet'te "Allah'ı göreceği"²⁰² mevzubahis edildiği bir dizi sözlerin bir arada bulunduğu, Tanrılık ve onun saltanatından tamamen bedenî, maddî bir şekilde söz konusu edildiği, her şeyden önce böylesi sözlerde Cehmiyye öğretisine karşı bir itiraz olduğunu düşünmekte ve bu bölüme باب فيما أنكرت الجهمية başlığı koymaktadır.²⁰³ [506]

²⁰⁰ *Mîzânü'l-i'tidâl*, I, 172 [I, 426] عظيمًا: هلك في زمن صغار التابعين وما علمته روى شيئا لكنه زرع شرًا عظيمًا.

²⁰¹ İbn Mâce, *Sünne*, 16 [13].

²⁰² Cehm'in bu sorun karşısındaki tutumu hakkında bkz. Schreiner, *Zur Geschichte des As'aritentums*, s. 26 (dipnot 4) (*Actes du VIII. Congres des Orientalistes*, sektör I, A, 102).

²⁰³ Krş. Tirmizî, II, 67 [Zekât, 28 (662)].